

штву
«Геологички Анала»

ГЕОЛОГИ ЗАВОД

ВЕЛИКЕ ШКОЛЕ

ПРОСВЕТНИ ГЛАСНИК

СЛУЖБЕНИ ЛИСТ

МИНИСТАРСТВА ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА

КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

ГОДИНА XII.

СВЕСКА 5.

МАЈ

1891

УРЕЂУЈЕ

ПЕРА П. ЂОРЂЕВИЋ

ИЗДАЈЕ

УПРАВА ДРЖАВНЕ ШТАМПАРИЈЕ

«Просветни Гласник» излази у месечним свескама од 6 и више табака на четвртини — Стаје годишње: за Србију 12 динара; за друге земље 15 динара (фракака). — Претплата се шаље управи државне штампарије Краљев. Србије у Београду. — Рукописи шаљу се уредништву (у министарству просвете и црквених послова у Београду). Они се не враћају.

БЕОГРАД

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1891

WWW.UNILIB.RS

УНИВЕРЗИТЕТСКА
БИБЛИОТЕКА

ПРЕГЛЕД СВ. 5. ГОД. XII

(МАЈ 1891.)

СЛУЖБЕНИ ДЕО

1. (Укази госп. краљевск. намесника): Средње школе; стр. 209.
2. (Преглеси министра просв. и цркв. посл.): Средње и основне школе; стр. 209.
3. Умрли наставници у години 1891.; стр. 209.

РАДЊА ГЛАВНОГА ПРОСВ. САВЕТА

4. (Записници ред. састанака Главн. Пр. Савета): Састанак 461., стр. 210.; — 463.; стр. 211.; — 465., стр. 211.; — 467., стр. 224.
5. (Записници ванредних састанака Гл. Пр. Савета): Састанак 462., 464. и 466.; стр. 225.

ШКОЛСКИ ЛЕТОПИС

6. Народни Музеј: Извештај за године 1889. и 1890.; стр. 225.
7. Духовни суд нишке епархије: Извештај за 1890. год.; стр. 227.
8. (Надзорници основних школа): Извештај школских надзорника за 1889.-90. шк. годину:
 - а.) Жив. Живановића: о школама у старом јагод. округу; стр. 227.;
 - б.) Мил. Петровића: о школама у крајинском, кључком и поречком срезу крајинског округа;стр. 230.

НАУКА И НАСТАВА

9. Стане у Србији за владе деса. Стевана Лазаревића, од Свет. Ст. Симића; стр. 232.
10. Нешто о српским акцентима (кратки преглед), од Гргура М. Јакшића (наставак); стр. 241.
11. Друго путовање наставника и ученика II. беогр. гимн. (по Србији и по Босни 1890. г.), од д-р Ник. Ј. Петровића, Љ. Миљк., П. Тише, П. С. Павл. и Ж. Ј. Јуришића (наставак); стр. 247.
12. Меотска етажа (нов кат терцијерне формације), од Светолика А. Радовановића (наставак); стр. 254.
13. Основно школовање у Србији у 1888.-89. шк. години, од Стев. Д. Поповића; стр. 258.
14. Латински језик у VII. и VIII. разр. гимназија, од Мите Живковића; стр. 265.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

15. Книжевне обзране:
 - а.) Издања југословенске академије за 1890. годину, реферат Свет. Ст. Симића; стр. 270.;
 - б.) „Numismatischer Verkehr“, von C. G. Thieme, 1890.; реф. Вл. М. Јовановића; стр. 275.
16. Нове књиге и листови: („Из Црне Горе и Херцег.“ „Гробови знамен. Срба.“ „Учитељ, год. X.“ и т. д.), стр. 276.
17. Библиографски списак уредништву послатих књига; стр. 278.

ПРОСВЕТНИ КОВЧЕЖИЋ

18. Научни прилошки: (Источни крај Средоземног Мора; Највиши висови у Мексику; Становници у пећинским градовима у Колораду, Јутаху и т. д.), стр. 279.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

WWW.UNILIB.RS

ПРОСВЕТНИ ГЛАСНИК

ГЕОЛОШКИ
ВЕЛЕНЕ Ш

Вр. 5.

XII.

СЛУЖБЕНИ ДЕО

УКАЗИ КРАЉЕВСКОГА НАМЕСНИШТВА

СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

Указом господе Краљевских Намесника од 10. априла ов. г., на предлог мин. просв. и цркв. послова, постављени су:

у ваљевској н. гимназији: *Љубомир П. Ђирић*, проф. шабачке гимназије, за директора и професора, по потреби службе;

у нишкој гимназији: *Никола Врсаловић*, предавач нишке гимназије, за професора исте гимназије.

ПРЕТПИСИ МИНИСТРА ПРОСВЕТЕ И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА

СРЕДЊЕ ШКОЛЕ

Постављени су:

у београдској н. гимназији: за предавача *Ђока С. Ђорђевић*, професорски приправник, 2. априла 1891.

у београдској реалци: за учитеља цртања III. кл. *Ђока Јовановић*, државни питомцац, 29. марта ов. г.

у јагодинској н. гимназији: за предавача *Младен Спасојевић*, пређашњи предавач, 3. маја ов. г.

у свилајначкој н. гимназији: за предавача *Љубомир Протић*, професорски приправник, 6. маја ов. год.

Разрешен је:

у јагодинској н. гимназији: *Аћим Анђелковић*, предавач, 30. априла ов. год., пошто је променио положај.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Постављења наставника

Претписом министра просв. и цркв. послова постављени су:

у Београд-Махали у Нишу: за учитеља *Ху-сејин Бабић*, сврш. ђак учит. школе с испитом, 5. априла ов. г.

у округу моравском: за учитеља I. и II. р. школе у Д. Крчину *Драгољуб Д. Стевановић*, пређашњи учитељ, 16. априла ов. г.

Разрешења наставника

Претписом министра просвете и цркв. послова разрешени су:

у округу моравском: *Даринка С. Карамарковићка*, учитељица I. и II. р. школе у Доњ. Крчину, 11. априла ов. г.; — *Даница Деловићева*, привр. вршилац учитељске дужности у I. р. муш. школе у Ђуприји, 12. априла ов. г.

у округу подунавском: *Душан Поповић*, привремени вршилац учитељске дужности у Скобаљу, 3. априла ов. г., по молби; — *Никола Микић*, привр. вршилац учитељске дужности у Шешину, 6. априла ове године.

УМРЛИ НАСТАВНИЦИ У ГОД. 1891.

Анка К. Обрадовићева, учитељица IV. р. жен. школе у Вел. Градишту, округа пожаревачког, 29. марта ов. г.; — *Сава Тасић*, учитељ у Сипу, окр. крајинског, 1. априла ов. г.; — *Јов. П. Крстић*, предавач свидајнач. н. гимназије, 9. априла ов. г.; — *Јован Урошевић*, учитељ у пензији, 18. априла ов. г.; — *Милева Ст. Живковићка*, учитељица I. и II. разр. школе у Милошевцу, округа подунавског, 1. маја ове године.

РАДЊА ГЛАВНОГА ПРОСВЕТНОГ САВЕТА.

ЗАПИСНИЦИ РЕДОВНИХ И ВАНРЕДНИХ САСТАНАКА
ГЛАВНОГ ПРОСВ. САВЕТА.

САСТАНАК 461-ви

13. фебруара 1891. г., у Београду.

Били су: председник, Стојан Марковић; редовни чланови: Мил. Недељковић, др. М. Јовановић-Батут, Љуб. Ковачевић, Ж. Поповић, др. В. Вакић; ванредни чланови: Жив. Живановић, Ј. Миодраговић, Љуб. Јовановић, Урош Благојевић и Дим. Соколовић.

Пословођ: Мил. Марковић.

I.

Прочитан је и примљен записник 459. редовног састанка.

II.

Прочитано је писмо г. министра просвете и црквених послова од 6. овог месеца, ПБр. 1919., којим се пита Савет за мишљење о квалификацији г. Павла С. Павловића, свршенога философа.

Савет је прегледао сведоџбу овога кандидата, па је нашао: да г. Павле С. Павловић има квалификације за предавача природно-математичких наука у средњим школама.

III.

Прочитано је писмо г. Дим. Нешића, професора Вел. Школе, којим извештава Савет, да му није могућно учествовати при грађењу програма за средње школе, и моли Савет, да на његово место избере друго лице.

Савет је одлучио: да се на место г. Нешића умоли г. др. Богдан Гавриловић, проф. Вел. Школе, да као стручњак помогне Савету при састављању програма за математику у гимназијама.

IV.

Саслушан је реферат г. Жив. Живановића о књизи „Збирка одабраних народних умотворина“, II. књига, од г. Б. Т. Недића, који гласи:

Главном Просветном Савету

На случај, да ме који други посао спречи да дођем у седницу Савета и да о „Збирци“ Б. Недића, део II., дам усмен, кратак реферат, како је

Савет тражио — част ми је доставити Савету, о том делу, ово своје мишљење:

1). У књизи је, доследно њеном наслову, збир прича, пословица, и т. д.;

2). Исте су махом кратки састави, дакле погодни за децу основне школе;

3). Језик је чист, правилан — негде у дијалекту источном, негде у јужном, ваљда према извору, одакле је коју причу узео;

4). По садржају приче су поучне и за деције доба занимљиве; а нема ни у једној ствари, где би се вређао леп укус;

5). С техничне стране књижица је израђена читко и разговетно — а то је, по мом схватању, један потребан услов за оне, који морају или хоће нешто да читају, и много да читају.

На основу свега овога, част ми је препоручити Гл. Просветном Савету II. део Збирке од Б. Т. Недића, да се може поклањати деци, било да их држава откупи, било да их откупљују општине.

27. јануара 1891. год.
у Београду.

С одличним поштовањем,

Жив. Живановић.

ванр. чл. Гл. Пр. Сав.

Савет је усвојио мишљење г. Живановића, па је одлучио: да је ово дело добро удешено и да се може употребити за поклањање ученицима основних школа.

Г. реферат је изјавио да не тражи никаква хонорара за прегледање овога дела.

V.

Пришло се претресању програма за основне школе. Пошто на првом месту долази програм из науке хришћанске, а г. Фирмилијан као стручно духовно лице није због болести дошао на овај састанак, то је Савет оставио програм из овог предмета за други састанак, а прешао је на претресање програма из српског језика.

Прва тачка у програму из српског језика за I. разред измењена је и гласиће овако: „Вежбање у говорњу у вези с посматрањем предмета из најближе околине, према приликама и месту где је школа.“

Друга тачка примљена је по предлогу, само су у њој изостављене речи у загради „у вези с пртањем“ и место „из правих и кривих прта“ дошло је „од правих и кривих прта.“

Трећа тачка у програму измењена је по предлогу г. Јовића, који је тражио да се у I. раз. само буквар чита, овако: „Читање. Првог течаја из првог дела буквара, а другог течаја из другог дела буквара с пропитивањем и објашњавањем садржине појединих чланака.“

Код четврте тачке изостављена је реч „каменим“ по предлогу др-а М. Јовановића-Батута, који је с хигијенске стране доказивао штетност од употребе камених таблица, и у последњој реченици „... а преписиваће се и са школске табле и т. д.“ додане су речи „из књиге“, те ће завршетак реченице гласити „а преписиваће се из књиге и са школске табле оно, што буде учитељ написао.“

Пета тачка, у којој се говори о декламовању у I. р., примљена је по предлогу.

С овим је свршен овај састанак.

САСТАНАК 463-ћи

20. фебруара 1891. г., у Београду.

Били су: председник, Стојан Марковић; редовни чланови: Стев. Д. Поповић, Мил. Недељковић, Љуб. Ковачевић, др. Ник. Ј. Петровић, др. В. Бакић, Стев. Ловчевић; ванредни чланови: Фирмилијан архимандрит, Љуб. Јовановић и Дим. Соколовић.

Пословој: Мил. Марковић.

I.

Прочитан је и примљен записник прошлога редовнога састанка.

II.

Г. др. Ник. Ј. Петровић изјавио је у Савету да не може прегледати дело „Моралне поуке“ од г. Стевана Н. Ђорђевића, професора, и молио да се на његово место одреди други референт.

Савет је одлучио: да се за другог референта место г. др-а Петровића избере г. Жив. Живановић.

III.

Продужено је претресање програма за основне школе.

На реду је програм из српског језика за II. разред.

Прва, друга и трећа тачка примљене су без измене по предлогу.

Код четврте тачке „Из граматике“ прва реченица измењена је и има овако гласити: „Разликовање оних речи, које значе имена лица и ствари, радње и особине.“ Остало остаје по предлогу.

Пета тачка измењена је и замењена овако: „Декламовање. Научити на памет неколико лакших песама.“

Програм из српског језика за III. разред.

Прва тачка примљена је по предложеном програму с додатком, да у њу уђе још и „читање чланака писаних старим правописом“.

Друга тачка примљена је по предлогу.

У трећој тачки примљене су одредбе под а) и б). Тачка под в) измењена је и има гласити: „Придеви присвојни и описни с поређењем.“

Тачка под г) измењена је и гласиће: „Глаголи: Употреба у садашњем, прошлом и будућем времену“.

Тачка под д) примљена је по предлогу.

Између тачке в. и г. додаје се нова тачка, која ће гласити: Појам о заменицама (ја, ти, он; ми, ви, они).

Четврта тачка остала је онако, као и код другог разреда.

Програм из српског језика за IV. разред:

Прва и друга тачка примљене су по предлогу.

Код треће тачке „Из граматике“ поведла се по дужа дебата и, због важности ове тачке, остављено је, да се дефинитивна одлука о њој донесе на идућем састанку.

С овим је свршен овај састанак.

САСТАНАК 465-ти

27. фебруара 1891. г., у Београду.

Били су: председник, Стојан Марковић; редовни чланови: Стев. Д. Поповић, Мил. Недељковић, др. Милан Јовановић-Батут, Љуб. Ковачевић, др. Ник. Ј. Петровић; ванредни чланови: Жив. Живановић, Стев. Предић, Љуб. Јовановић, Мих. Јовић, М. Велички, Ур. Благојевић и Дим. Соколовић.

Пословој: Мил. Марковић.

I.

Прочитан је и примљен записник прошлог редовног састанка.

II.

На место г. Буринчића, који је раније изабран за референта књиге: „Мали воћар“, на књигу непрегледану вратио Савету, изабран је од Савета г. др. Ђ. Радић за другог референта.

III.

Прочитано је писмо г. министра просвете и црквених послова од 25. ов. месеца, ПБр. 2700., којим се поново пита Савет за мишљење о квалификацији г. Јудијуса Ленка, који моли за место учитеља музике, подносећи поред ранијих докумената још четири нове сведоџбе.

Савет је прегледао нове поднесене сведоџбе, па пошто се уверио, да кандидат није испунио погодно, које је Савет означио у првој одлуци својој, то је одлучено: да прва одлука саветска о квалификацији овога кандидата остане у снази.

IV.

Прочитано је писмо г. министра просвете и црквених послова од 20. ов. месеца, ПБр. 2374., којим се пита Савет за мишљење о уважању неких година учитељске службе г. Стојану Ђурђевићу, учитељу.

Савет је одлучио: да се умоли г. Љуб. Ковачевић, да проучи молбу г. Ђурђевића и све акте по овоме питању, па да о томе реферује Савету.

V.

Прочитан је реферат г. Гргура Миловановића, проф. Велике Школе, о књизи „Кривична одговорност у светлости данашње науке“ од г. др-а Мил. Р. Веснића.

Реферат гласи:

Господине,

Књигу „Кривична одговорност у светлости данашње науке“ прочитао сам још раније, — пре но што сам од вас извештен, да би Просветни Савет желео чути моје мишљење о њој. А услед те жеље поново сам је промотрио, јер књига донеста са сваке стране ценећи је заслужује озбиљну пажњу, — па се жељи Савета и одазивам.

Готово нема ни једне стране у књизи, а да се на њој не сусретне читалац са по којом интересантном или корисном мисли, коју је писац књиге, читајући разна књижевна дела и списе и стручних и нестручних раденика, нашао и представио! Ретко које струке научар да не нађе и за се по коју добру и лепу мисао у овој књизи, а с тога опет да

на ову или ону мисао своје струке не буде покренут! Свака мисао писца кога, на коју се наишло и за коју се држало, да је вредно споменути је, вешто и лако уметнута је у расправу на згодном месту. У књизи је така обилатост разног материјала и разних мисли изложена — за шта је огроман труд писац уложио морао — да ће му сваки увиђаван пријатељ наше још нејаке књижевности, а нарочито правници, на томе *јамачно* много захвални бити!

Са те стране гледећи и ценећи књигу, ја о њој само добро мишљење могу дати и Просветном је Савету (зарад извесне цели) најтоплије препоручити. Али и са главне мисли, са главне ствари, која се у књизи развија и представља, — а на име са мисли и питања: да ли човек при чињењу кривичних дела *има или нема „слободне воље“*, и да ли слободна воља *треба да служи за базис науци* и законодавцу при одређивању начела о кажњењу — заслужује књига препоруку *због важности саме ствари* и велику пажњу особито правника, без обзира на то, да ли је писац наложено питање *добар и прави одговор дао или није*; а у толико пре то заслужује, што је и начин излагања и представљања, којим се дошло до одговора, заслужан свакога признања.

* * *

Писац нам је, расправљајући главну мисао, на поменуто питање дао такав одговор, који не стоји и не може стајати у складу са животом друштва и појединца, а отуда ни са идејом о моралу, ни са правом, ни са дужношћу, ни са правдом, тим јасним и снажним осећањем и захтевом, да се закони људске природе без праве потребе не вређају.

Учињена је дакле погрешка, — која се обично чини, кад се ствар или појава каква *једнострано или и недовољно проматра!*

Топлота и хладноћа са извесне тачке посматрања без обзира на реалност и живот људски, једне су природе; јер је хладноћа само умањена топлота, нижи извештен степен топлоте. *Величина и маленост* — тако исто; *јачина и нејакост* — исто тако; *лепо и ружно, добро и зло* и т. д. — тако исто. Па ко ће казати поред свега тога (што су ти сви побројани појмови, *апстрактно посматрајући их*, слични са тога гледишта и једне и исте природе), да је у животу људском и друштвеном оно исто хладноћа што и топлота, — велико оно исто што и мало, — или добро што и зло, — или ружно што и лепо и т. д.? То неће нико казати, јер се много што-шта у животу човека и друштва у оцену

узимати мора, што се иначе т. ј. без погледа на живот човека и друштва не узима.

На питање, *да ли човек има слободне воље при делању*, — и по томе, *да ли се она у случајима кривичних дела у оцену узимати мора*, писац је одговорио, да „о слободној вољи не може бити ни говора у смислу, у ком се она уопште узима“, и да је „с тога“ и он пориче, „како у философском погледу, тако и у погледу на њену примену у кривичном праву“ (стр. 272).

Он пориче дакле слободну вољу како у смислу, у коме се обично у опште узима, т. ј. како се узима у животу људи и друштва, како се данас и у науци кривичнога права узима, тако и у „философском“ погледу; јер узалуд ћете тражити по књизи, да ли писац признаје где год слободну вољу бар у смислу, у коме се она у опште *не узима* — то не ћете наћи. Он пориче слободну вољу човеку, како *аисолутну*, т. ј. потпуну, ни од чега — ни од узрока ни од побуда — независну вољу, тако и *релативну* т. ј. непотпуну слободну вољу, дакле ону, која се и како се обично у људи схваћа, јер иначе не би места имало порицању њену у примени кривичног права. — *Човек ради како мора; живи и креће се као што и риба у води живети мора!* Ето то је резултат, кад се слободна воља човеку порече!

Писац, поричући тако слободну вољу човеку, тежи, да се не заустави само на пољу чисто „философског“, апстрактног посматрања, него да од тога посматрања пружи и користи друштву, кад одмах помишља и на примену тога свога посматрања. Он зна да чисти, голи појмови ма о чему, ако се не би остварили и у животу друштвеном применили, немају вредности. Платонове „идеје“ не спречише, да се хиљадама плота сваке године у слободној Грчкој, нарочно у Спарти, не убијају, што их земљиште са слободним грађанима спартанске државе није могло исхрањивати. Многа умовања Аристотелова не спречише ропство у Грчкој, пошто је и сам држао, да илота у Грчкој и треба и мора да буде, који ће слободним грађанима грчким чинити нужне услуге, као и остале животиње што људма и другима на услугу и исхрану служе. Кантови „императиви“, ни они „хипотетички“ ни онај „категорички“, никад не би кадри били, да изазову какву „реформацију“ или коју револуцију, н. пр. ону у Инглеској или ону у Француској. -- Све дакле има на послетку да се цени *према томе, да ли и какве користи од тога има по човека, по друштво*; па према томе ни у колико није погрешно ни оно, што Бентам у својој деонтологији и *саме врлине*, сам морал своди на област користи, узвикујући: *покажите ми ма и једно место у деонтоло-*

гији (науци о моралу), које би ишло противу људске среће! А тако исто ни у колико није погрешно ни оно, што Спенсер у своме делу једном (*Les bases de la morale évolutionniste*) вели: да се врлине могу класификовати према томе, колико која среће пружити може. (Видети *Principes fondamentaux de la pénalité*. Georges Vidal. 1890., стр. 105!). — Знајући то, писац је с тога и хтео и похитао, да пружи корист друштву од таког посматрања свога и других о слободној вољи, па је *не само порекао вољу слободну и њену примену у кривичном праву, него је још и наговестио, какви нови законици кизнени, кривични, треба да буду, кад се слободна воља из њих избаци*, т. ј. кад о њој законодавци не буду водили рачуна (стр. 275.).

Порицати тако слободну вољу, да се о њој не води рачун у животу људском и при кажњењу за недозвољена дела, значи ставити човека *на онај исти ниво*, на коме су и остале животиње, ма да и писац сам, држим, неће порицати истину, да су животиње далеко заостале иза човека и у погледу на свест и у погледу на слободну вољу (или и у опште, ако се хоће, *на вољу!*) Порицати тако слободну вољу, значи *поиштити преко нуждан за друштвени живот критеријум, са кога би се могла нужна разлика чинити у делању људском*. Сократ, Христос, Галилеји и Хус гину за начела човечанству корисна, — други их обарају и издају; и једни и други, кад им се порече слободна воља, *једнаки су*. Хајдук-Вељко главу даје, Крајину не даје; Танаско Рајић, напуштен од својих браће и себе, топ, отаџбину, гине; Синђелић у подобној светлој слици васкрсења Христова лети у ваздух са храбрим и верним друговима не дајући шанца непријатељу; — сви су ти, ако им се порече слободна воља, равни страшљивим или и подлим издајцима отаџбине, јер су једни као и други радили *не онако како су стели, но онако како су морали!*

Така доктрина, така посматрања (с једностраности своје) не могу никакве користи пружити човечанству код све добре воље њихових мисленика. Ништила би се и правна и морална дужност (*offic. perfect. и officium imperfectum*), ти тако нужни услови за одржање и унапређење друштва; јер је и за право и за дужност слободна воља битан услов — услов *sine qua non* — о чему лепо и разложно (по делу G. Vidal-а стр. 411. и 412.) говори Ferraz у делу своме: *Philosophie du devoir* (књига VI.), награђеном од франц. академије наука.

Кад не би било слободне воље, онда би човек радио онако, како би сви ранији вајкадашњи узроци и појаве одређивали — радио би *само онда и оно, кад би и шта би морао*; а тада би не само настао

хаос у питању : а са којих се то узрока тако морало радити, — ако би ма по чем такво питање у животу људском нужно било, него тада човек по обичном људском суђењу и схватању *не би ни одговоран био за делање или неделање какво своје*. Кад н. пр. професор неки неће да врши тачно и савесно дужност своју, јер му и тако периодска повишица плате иде; или кад чиновник и противно савести и противно закону врши дужност и службу своју, само да унапређен буде; или кад министар који, не уважавајући стручну спрему, савесност и дугогодишње тачно вршење државне службе, претпоставља свога познаника или партизана без тих својстава другог у унапређењу на штету државне службе; или кад скупштинска већина нека не уважава тачне и истините наводе или доказе противничке о неслободним изборима из рачуна, да власт из својих руку испустила не би; или кад н. пр. судија по миту суди; или кад истражни судија из мрзости невино окривљеном привидне доказе ствара за неко кривично дело и ставља га у притвор, ма да и сам зна, да ће то већа власт опазити и поништити; или н. пр. кад ко пре издаје интересе отаџбине своје за богату награду, него ли да као савестан човек и веран син отаџбине брани интересе њене и као сиромашак; или кад ко политичком противнику нали кућу; или кад ко и подмитом сина свога ослободи, да овај са друговима својим не иде у бојне редове противу непријатеља; или кад који професор хвали какав списе кога министра, да би се тиме препоручио, ма да противно о томе спису или књизи мисли; или кад који пише чланке или и предлоге народној скупштини подноси, да се пензија чиновницима укине и „казан“ заведе ради њихова издржања, а међу тим иде на руку општем режиму, да се буџетска партија на пензије за најкраће време утростручи; или н. пр. кад се увређена жена једна, у место да мужа браколомника убије, уздржава од тога и вели: „нека му Бог суди, — нека од Бога нађе!“; док међу тим друга у таком случају или у подобном *убија мужа невиног*, само да би она као блудница са љубазником недозвољену љубав уживала или и у брак ступила — и т. д. — у свим тим и тима подобним случајевима, ако би се усвојило, да *нема слободне воље, не може бити ни за кога од избројаних лица никакве замерке* (евент. похвале); јер што су људи у тим случајима *тако радили*, радили су зато, *што нису имали слободне воље, што дакле од њих није као зависило, хоће ли радити или не тако, како су радили!* — Може можда човек у оцени грешити по каткад односно својих дела, али односно *туђих* никада; јер људи — вели Ферез — *добро увиђају*

разлику између несреће, која их по сили саме ствари, по сили околности снађе и оне, која их од човека, од непријатеља хотимиче сналази.

Тако одсудно порицати слободну вољу у делању и важност њену у примени кривичног права погрешно је, — и то не само у погледу на дужност и право, на наравственост и ненаравственост, него и у погледу *на саму корист друштва*, коју је вредни писац хтео пружити, кад је човеку слободну вољу порекао.

Ту је погрешку писац учинио, што се повео за писцима, којих се држао, а који су тежили да докажу оно, што је и пре њих познато било, а на име, да слободна воља људска није нека *самоникла појава*, но да се и она јавља као последица безсловна ранијих појава и узрока, а уз то да докажу и то, да има случајева, у којима изгледа да човек има али у ствари нема слободне воље, — што је такође науци кр. пр. познато било одавно. Погрешка се та састоји у томе, што се и нехотично *од појма о тако званом каузализету* — који постоји у целој васељени на и у животу и делању људском — *од појма о узрочности* прешло на појам о слободној вољи, па извео закључак: кад сваком делању или и свакој појави *има и мора бити узрока*, онда да не може бити говора ни о слободној вољи, — састоји се дакле у томе, што се и у делању људи *дала и признала толика моћ тој узрочности, какву она има само у делању остале природе*, код које допста и не може бити никаква разговора о каквој слободи или слободној вољи. Погрешка се та осим тога састоји и у томе још, што се *узроци и побуде*, са којих се човек покреће или боље помишља на дело, *изједначили, идентификовали с решењем, с одлуком човека, да дело учини или не учини*, — што се дакле заборавило, да је увек човек са свесном својом радњом *последњи и непосредни узрок*, те се неко дело учинило, које је забрањено или незабрањено. *Sentit se moveri, et vi sua moveri!* Даље састоји се та погрешка у томе, што се усвојило, да смо као „*ми свесни само наших жеља а не узрока*, из којих ове жеље потичу“ (стр. 263), ма да је (*свестан*) човек по правилу *увек у делању*, а нарочито при делању кривичном, „*свестан*“ узрока, са кога дело чини, и ма да „*жеља*“ никако *овде* не може да замени „вољу“, и то још слободну вољу (*agens*). Погрешка се та састоји и у томе, што се усвојило, да нека *наша обмана о слободној вољи* долази „*отуда*, што се наши поступци због разноликости узрока, из којих потичу, не појављују у виду оног постојањства, на које наплазимо код појава у физичком свету, као што је н. пр. ток *планета*“ (стр. 263.), ма да и писац зна, да управо са

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

разноликости узрока по правилу и има, а често и мора да има, и разних дејстава и разних последица, и ма да би управо и морало према томе бити и у делању људском „онога постојанства“, кога и код појава у физичком свету има, кад се слободна воља човеку пориче. Погрешка се поред свега тога и у томе још састоји, што се човек огласио „за роба незаробљена“ без икаквог ма и најмањег изузетка његова стања и његових прилика; јер је по мишљењу пишчеву „сваки злочинац неизбежан плод прилика и околности, у којима се налази,“ — ма да то није ни по правилу а камо ли увек тако, и ма да и сам писац признаје, да има прилика и околности и таквих, које од њега зависе, а и таквих које су од њега са свим независне (стр. 272.) Најпосле та се погрешка састоји и у томе, што се ни о слободној вољи у опште, па ни при порицању слободне воље није чинила разлика између апсолутне и релативне слободне воље, но се и ова као и она одсудно порицали.

Јасно је, да се писац, као што и сам признаје и као што се и из оноликих цитата и позивања у књизи види, држао у главном писца тако зване нове галијанске школе антрополошке. Ослањајући се на умну снагу заступника њених, а заведен разложношћу и доследношћу у извођењу природног процеса и пута, којим се пролази све док човек не дође догле, да се шта, да ли какво дело, какву радњу да изврши или не изврши, писац је све усвојио (као да своје воље и својих разлога дозвољно јаким није имао), што су они изнели, а претходно не оценио оно бар, што су други, противници те школе, — која се наслања на француску позитивну и немачку натуралистичку философију, како Georges Vidal (стр. 418.) вели, — износили, а не оценио ни оно, шта после бива, кад се пређе тај природни пут, који се по тој школи у главном одређује или по утицају и надмоћности мотива најјачих (који вољу опредељују), или по резултатима појава, који се статистиком, подацима њеним обележавају, и у којима се огледа својшћу и од човека надмоћнији закон, или на послетку по утицају организма услед закона о наслеђу, по утицају физичких прилика, у којима човек живи (храна, клима и т. д.), и по утицају околине социјалне, у којој играју улогу закони кривични, обичаји, васпитање и т. д.

Кад би писац порицао само апсолутну слободну вољу, кад би он порицао човеку таку слободну вољу, која би увек и од свачега независна била, не би нужно било то ни оповргавати, јер таке воље и нема, а не би ни сам писац долазно до закључка, који се као погрешан и штетан по друштво и његов напредак никако у друштву усвојити не сме; али

он пориче и релативну слободну вољу, не чинећи никакве разлике између те две врсте слободне воље.

Чисту, са свим и од свачега потпуно независну слободну вољу наука кривичнога права и не тражи, нити је у рачун узима, па тако ни законодавац образовани, који природу људску не превиди. Наука та узима у рачун само релативну слободну вољу, а на име ону, у колико је човек у приликама својим и приликама дела према индивидуалности својој — умној и физичној снази својој — могао, да чини избор, да ли да учини или да не учини какво забрањено дело.

Са свим слободне воље, т. ј. апсолутно слободне нека и нема, као што је већ и нема, јер не само што је нема но је и не може да буде, пошто такође нема ни једне и ни најмање појаве у васељени, који би са свим слободна, самоникла била, него је свака појава последица претходних; али се тај принцип у науци кривичнога права односно релативне слободне воље не сме признати, пошто човек при делању може (или бар онде где може) дејство и последице претходних појава, претходних узрока или да спречава или да измењује у многоме случају, само ако хоће.

Кад свестан човек што год чини, а може да не чини, или кад што не чини, а може да чини — онда је он у делању или неделању своме слободан. То вреди и у науци кривичнога права. И по томе кад свестан човек може што да не учини, што је законом забрањено, а он опет учини, или кад може што да учини, што по закону треба да учини, а он не учини — тада се узима у науци да има слободне воље, о којој се као о битном услову за кажњење, који у природи људској има своје основе, мора водити озбиљна рачуна. То је слободна воља у обичном смислу речи — то је та односна, релативна (према моћи, према снази учиниоца и другим приликама) слободна воља. А где тако није било, где таке, релативне слободне воље није имало, — где је дакле другим речма човек што морао чинити или не чинити, немајући избора, ту вије било слободне воље, па човек ни одговоран бити не може за своје делање или неделање забрањено.

Правило је, како нам људски појединачни и друштвени живот сведочи, да човек при чинењу (или нечинењу) забрањених дела има избора, а изузетак је, да тога нема. С тога је и у науци кривичнога права усвојено као правило, да човек при чинењу кривичних дела има слободне воље (релативне), а тек по изузетку да нема, што се нарочито доказивати мора. А кад се порече така слободна воља, онда оно, што је до сад у науци и у животу било изузетак, постаје правило, и то правило без изузетка

Но и сâм ће писац, и ако пориче слободну вољу човеку, јамачно признати, да људи *увек и све* што чине, *не морају* да чине, — дакле признаће, да су људи *бар по некод и по нешто могли и да не учине*, — да су се *могли уздржати од онога, што су учинили*. Шта више често људи *не поричу* да има слободне воље и онде, где се обично држи, да је не може бити; а таке случајеве и таку могућност тешко да ће и писац порицати. Н. пр. човек гине од разбојничке руке, а не одаје, не казује где му је готовина, да породицу своју у сиротињу и беду увалио не би, — или гине сâм, а по заповести и услед принуде зликовчеве неће другом какво зло да учини, на прилику, да га упали, убије. И док неки и тако раде, *толику јачину своје воље обелодањују*, дотле други зарад уживања неог, н. пр. поткупљени, не одају власти зликовце, који намеравају да кога упропасте, или да војску своју непријатељу предаду, или н. пр. зарад уживања у властољубљу упропашћују отаџбину. А ако се призна то, да човек *увек и све што чини не мора чинити*, — ако се дакле призна, да се *бар по каткад уздржати може од чињења (или нечињења)*, онда се у толико и слободна воља човеку *признаје* и неће се моћи с основом порицати њена примена у кривичном праву (без обзира на то, из којих побуда, из којих узрока он тако чини).

Кад се човек и под *болом физичким и под притиском каквим спољним уздржати може* (ако хоће) од каквога дедања или недедања (само ако зна, да му се уздржати треба), — кад дакле *савладати може* и бол и притисак, онда се тако исто и још лакше могу унутарњи покрети и разлози, који не причињавају *ни бол ниги* какав *несавладљив притисак по правилу* савлађивати и не слушати, ако се хоће и ако се зна да их савладати треба.

С тога што је то савлађивање могућно (ако се хоће), не може се никако ни казати, да човек, кад каква кривична дела чини, мора то чинити онако исто, као што и „риба у води“ мора живети; а то би се морало казати и признати, ако се порече слободна воља човеку — ма да риба не може опстати и живети изван воде, а човек може опстати, ма и не учинио какво кривично дело, које је учинио. У осталом где и кад човек мора да учини кривично дело тако исто, као што и риба у води живети мора, ту и тада нема онога могућег савлађивања, па нема ни слободне воље, а с тога ни одговорности његове, као што је већ и напред поменуто.

Захтеви *телесне* стране људског живота *подмирују* се и по правилу *морају се подмиривати*, јер они потичу *неминовно* из закона људске природе. Па и ако је то тако по правилу, *опет се и они не*

морају подмиривати увек и једино на начин лакши и бољи по учиниоца а штетан и опасан по друштво — а на име не онде, где *опасности за појединца, кога се захтеви тичу, нема*, и где одржање или унапређење друштва, те моралне заједнице, *тражи, да се ти захтеви на такав по појединца, по учиниоца, повољан начин не подмирују*. Према томе дакле често се слободна воља тиче *само и једино начина*, на који да се подмири потреба једна, т. ј. да се учини какво дело, — да ли на начин подеснији и лакши за учиниоца, да ли на онакав, који је по правилу по заједницу (па на крају и по њега) бољи. Н. пр. да би ко живети могао, морао би у оскудици друге помоћи и зараде најпосле и красти; али у друштву он може живети, а да не мора красти, може дакле и *друкчије* радити, те је с тога и забрањено красти, пошто би крађа била препрека унапређењу друштва; или да би ко полни нагон задовољило, учини противприродни блуд, или блуд са девојчицом испод 13 година, али — пошто се полни нагони могу подмиривати и на други начин, а да се друштву и његову унапређењу не смета, то су така дела забрањена. У тим и многим другим случајевима може се човек и *друкчије* кретати; а где се може *друкчије кретати, друкчије радити* по што је урадно, *или се и уздржати од рада*, ту човек има слободне воље, — те тако излази, да има човек слободне воље *где год се од рада каквог уздржи или се на какав рад приволи, а могао је и друкчије радити*.

Не само што би штетно по друштво, по заједницу било, ако би се усвојило при кривичним делима, да човек нема слободне воље, но би браниоци тога принципа били и у противречности некој са тим својим гледиштем. Признају слободу у опште, боре се за њу; доказују да је она преко нужна, н. пр. да народ један не буде роб другоме коме народу или своје домаћем насилнику; воде разлику и рачун о њој између роба, рецимо „парија“ или „илота“ или „сервуса“ и слободног човека; теже за слободом наставе, за слободом савести и вероисповести, за слободом самоопредељења; признају слободно, својевољно кретање и *двоје га од машиналног* и т. д. и т. д. — свуда за слободу, зарад слободе борба и напори, а само поричу слободу воље (код које управо прилике какве најмање утицаја снажног имати могу), поричу управо оно, *са чега све друге слободе и могу имати какве вредности*; јер н. пр. која корист народу коме од његове слободе, коју извојује, ако се не би могао користити својом слободном вољом, *ако би дакле и после радио онако, како се мора, како од њега не зависи*, као што од њега то није зависило ни онда, кад је

неслободан био (кад није имао своје воље у пуном смислу речи)!? А та противуречност њихова јамачно неће бити зато, што као они оне „слободе“ у оним другим случајевима узимају у другом смислу, а „слободу“ воље опет у другом! Но ако би баш и тако било, погрешка је њихова, што и слободу воље не узимају у *оном смислу*, у ком и оне друге слободе узимају, т. ј. у обичном смислу, у коме се у људи, у друштву реч „слобода“ и узима, — а на име, кад се човек може сам да креће у делању *по својој избору*; погрешка је њихова, као што је и пишчева, кад он не води рачуна при одрицању слободне воље о разлици између апсолутне и релативне слободне воље.

Тако категорички и у толико, ако се не варам, нико не пориче човеку слободну вољу као писац. Ни Цезар Ломброзо, који је младоме а вредном трудбенику нашем, како ми се чини, водиља звезда, — ни Р. Гарофало (*La nuova scola, — la criminologia — 1885.*), — ни Г. Тард (*La criminalité comparée — 1886.*), који држи средину неку, — ни Спиноза, еврејски философ, који је учио, да су Бог и свет једно исто, и који вели, да они спавају са отвореним очима, који мисле да могу говорити, ћутати или радити *услед слободног решења душе своје*, — па ни Maudsley,¹⁾ — ни Стјуарт Мил и т. д. И сам Ломброзо, који је и створио тако звану „Криминалну антропологију“ и који је изнајпре доказивао, *да се ни један кривац не може и не треба да казни* — јер су као сви кривци по строју, по конструкцији својој *ненормални* људи, па зато да као и морају кривична дела чинити — доцније је то мишљење своје јако ограничено (ма и опет недовољно), јер је и он дошао до уверења, да човек не чини кривична дела *само што и кад мора*, него и случајно (јамачно нехотично) и по навици и т. д., о чему треба прочитати дело Guayau-a, награђено од франц. академије наука: *Morale contemporaine — Paris.*

Наш писац, поричући слободну вољу и не чинећи никакве разлике између апсолутне и релативне слободне воље, *која одговара апсолутној и релативној нужности*, како се кад што и у којој мери тиче физичкога или моралног (и социјалног) живота, вели, да и онда, „кад мислимо, да нешто предузимамо и радимо с највише слободне воље“, да и тада „на нас дејствују најразноврснији упливи, који потичу из наше природе, којих смо ми у тренутку несвесни и који не подлеже нашој контроли“ (стр. 266.). Дакле све друго утиче на делање човека, само ни у колико слободна воља делаочева!

Па још и „упливи“, „којих смо ми у тренутку“ делања „несвесни“, — ма да у таким случајевима и не може бити по правилу одговорности за делање. Шта више, каже нам јасно писац, да ни онда немамо слободне воље, кад ми своје раније решење и његово извршење („изненађено правом вољом“) рушимо, јер „несвесност изненађује и побеђује“ нашу „свесност, тако, да ми све не можемо говорити о нашој вољи, док она не пређе у дело.“ Ако се буде порицала слободна воља зато, *што човек услед нових разлога и побуда и услед својих или и туђих прилика мења своје раније решење*, онда се никако не може знати, па где ћемо се и кад зауставити у *том ограничавању и понижавању човека!* Шта се све на штету и свести и морала и слободе људске може изводити из такога ограничавања, којим се своди човек на ниво осталих животиња!? Са такога гледишта, по коме нема слободне воље — јер је пре тога било неких узрока, уплива и разлога, са којих смо се решили на делање или неделање — може се и мора се казати, да ни *мисли* слободне нема, да ни *савести* слободне нема, па ни *свест* сама да није слободна, јер свему троме том претходиле су неке појаве, неки узроци, који су их изазвали; али нико живи неће казати (бар за мисао и савест) да нису слободне. На што онда тражити *мисао — размислање*, и о томе водити рачуна код човека, — на што замерати човеку *свесном*, ако се овако или онако (како нам се не допада или како је по нас или и њега штетно), понашао, — на што и по чему рачунати на савест људску, кад све то није слободно, па ни човек у том погледу, пошто се све то и у том погледу мора кретати онако, као дутке на жици и ићи *оним путем, који одређују претходни узроци и појаве који још с „претпогодским“ узроцима и појавама неким у вези морају стајати!*? У наведеном ставу писац као да признаје неку (слободну) вољу човеку, али вели само *после дела* да о њој може бити речи, ма да — чини ми се — сви људи у тврдо верују, да воља, ако је уопште има, *претходи делу*. — У осталом ако ми по кадшто не можемо да објаснимо последње или прве или средње узроке понеком делању нашем, не следује, да смо несвесно радили и да своје слободне воље тада нисмо имали, — не следује, да је *та нејасност узрока искључила нашу свест и нашу вољу нужну при делању*. Н. пр. при читању књиге или и после, или при силажењу низа степенице, или о ручку или и после — ако се не сећамо *превртања листова или сваког мицаја ногу или узимања залогаја, ножа и т. д.* — Зар се може казати, да је несвесност победила нашу свесност **и да смо ми као све те радње извршили и без своје**

¹⁾ Maudsley. Physiologie de l'esprit.

воље слободне и то још несвесно!? Но све и да претпоставимо у ком случају таку несвесност о узроцима или и о побудама, не може се са тога само логично порицати и свесност при делању каквом или при решавању на делање какво, па ни слободна воља у случају свесног делања.

Ма какви узроци и мотиви били, увек — изумимајући случајеве у науци кривичног права признате, као *vis absoluta* — строго узев, лежи у власти свесна човека: хоће ли да приступи извршењу каквог дела или неће; и у том избору јавља се слободна воља његова. Побуде и узроци само упућују, али (по правилу) не могу да нагнају човека на делање или неделање — дакле не могу да му пониште слободну вољу; н. пр. непријатељ ухвати војника нашег, захтева од њега да му прокаже стање и распоред наше војске, — он неће; непријатељ га ставља на муке, — он умире, али не одаје! Зар се може порицати овде слободна воља са узрока, што је војник илеменит био и отаџбину своју волео!? Ако ли би се казало, да ни ту нема слободне воље, јер су неки узроци претходили, онда би на жалост људи доћи морали логично до тог закључка, да све то мање има слободне воље човек, у колико га илементитије побуде на делање или неделање какво буду покретале! Побуде и узроци, који имају везе с телесном страном људског живота, као у наведеном примеру, јачајно су јачи од оних, који те везе имају са душевном или моралном страном живота; па кад и те таке побуде и узроци, који су јачи, не искључују слободну вољу, оне друге побуде или узроци још мање то могу чинити. Наилазили би на чудне недоследности и у јавном и у појединачном животу, ако би се усвојило, да човек нема слободне воље. Н. пр. на основу чега тражити министарску одговорност противу могућних злоупотреба владаочевих, кад владалац нема слободне воље, а тако ни министри, но и онај, као год и ови, све што ради, ради како се мора (без утицаја своје воље)!? Или н. пр. на што саветовања и упутства деци и људима, да се уздржавају, да се чувају, да овако или онако раде, кад то ни у колико не може зависити од њихове воље, које „нема“, па наравно ни од те поуке!?

Није тешко завести се туђим појмовима и посматрањима, само ако их нисмо свестрано промотрили, јер се и сами њихови творци лако заводе, кад на истински свет, у коме се човек са делањем својим креће, забораве, — па у место научне истине а они заблуде износе и проповедају, као што о томе лепо излаже и доказује *Th. Funck-Brentano* за неке немачке филозофе у делу своме: *Les sophistes allemands et les nihilistes russes* — Paris

1887. год; н. пр. за Шопенхауера (стр. 66—101.), на кога се такође наш млади раденик позива (стр. 268.), — за Канта, тога творца немачке софистике, а и за друге још неке (немачке) филозофе.

Са свим порицати слободну вољу човеку значи усвајати назоре френолога и фаталиста; јер и по њима слободна воља човечја нема вредности. У колико је већа или мања каква испуњеност или угнутост на глави чијој, — или у колико је у кога већа, шира дубања и т. д., у толико ће овако или онако, више или мање човек морати да ради и преко своје воље, веле френолози, — ма да се и сами не слажу још ни у важнијим питањима а ни у главним основима, из којих хоће своје закључке да изводе; н. пр. Ломброзо, Ferri, Amadei, Benedict и други веле, да је дубања, или боље унутарњи простор њен мањи у злочинаца (што у главном и писац наш тако наводи — стр. 63.), него ли у људи, који то нису, — а напротив Bodier и Hegel тврде противно, т. ј. да је простор дубање већи у њим него ли у других људи. Тако се исто не слажу ни односно величине ни односно тежине зликоваца — како о томе сведочи G. Tarde у делу своме: *La criminalité comparée* — Paris 1886., стр. 11. Фаталисте опет веле, да не помаже борба, да не помаже противљење људско, — не помаже што ће се човек овако или онако у делању, у животу своме решавати и штети ово или оно — јер на послетку мора бити онако, како је у књизи судбине записано, дакле резултат исти као и кад је човек без слободне воље. А шта нам кажу писци, који поричу слободну вољу, ако не то исто, — кад тврде, да је слободна воља човечја лаж и заблуда, кад исповедају, да дела свесног човека од свачега зависе па и од ушљива, којих је човек у тренутку рада несвесан, само не од његове слободне воље!? Па чему ће се моћи приписати целокупни досадањи напредак ма у ком погледу рада људског, ако не слободној вољи, њеној јачини и енергији? Зар одазивање човека тежњи за бољим, за већим, за савршенијим чим и т. д., што је често, врло често скопчано са тешким напоријатним напорима и самопрегоривањем, као што је н. пр. учити школу, занат, обрађивати земљу, ратовати и у оште све радити оно, од чега друштвени напредак зависи, а није пријатно човеку по законима његове људске природе судећи — зар то све не зависи поглавито од слободне воље његове? У остваривању тежње н. пр. за богатством, зашто је нуждан толики и уман и физичан труд, рад, напор, — зар не игра главну улогу слободна воља човекова, од које зависи решење на тежак, мучан и природи људској немно посао и његово извршење?!

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

Као што мотиви и узроци нису кадри, да пониште слободну вољу и њену важност у погледу на делања људска, тако исто ни „сами закони наслеђа“ нису за то довољни, који су човечанству *давно и далеко пре саопштења Дарвинова познати, и то тако и толико познати, да се оно по њима у многоме кретало и живело.* Н. пр. и у нашег народа изреке: „каква мајка, таква ћерка“, — „какво дрво, такав плод,“ — „ивер далеко од кладе не пада“ и т. д. јасан су доказ, да је наш народ познавао снагу закона наслеђа и о њему у животу своје рачуна водно. Ако би се дала и признала *толика моћ закону наслеђа код човека свесна и слободна,* да он слободну вољу ништи, онда не само да не би могло бити *ничега новог* у еволуцији, у развоју друштвеном, него би и оно, што је пре по законима наслеђа постојало, *све слабије у току времена постајало, па и изумрло, што је и природно и што и видимо,* јер би много штошта, многа биљка, многа животиња изумрла, *да не притиче у помоћ слободна воља и свест човекова,* те спречава онадање или пропаст њихову. Греше дакле писци, који хоће, да на основу закона о наслеђу ниште слободну вољу, па грешни и наш млади трудбеник на књижевном пољу нашем, кад из оних разлога на страни 165. изложених, замера писцу једном (Caro E. Essais de psychologie sociale...), не слажући се с њим, који заступа слободну вољу и држи, *да закони наслеђа нису кадри човечанство да унапређују.*

Порицати потпуно слободну вољу (стр. 272.) — признати начело, да не може бити ни говора о слободној вољи човечјој, — признати дакле да се човек креће и ради *све онако како мора,* па и опет усвојити, *да се човек за свој рад извештаван казни,* јер је казна „саставни и нераздвојни део друштвеног организма“ (а ми да додамо само *културног друштва*) значи у најблажем изразу казано: *напустили оно своје начело, и то зато, што у свету ст арном, у животу људи мора дружичије бити.* Ако је казна нераздвојни део културног друштвеног организма, ма да је она нешто спољно и ван организма људског, онда је тако исто и *још пре и слободна воља нераздвојни део бића човекова,* па и друштвеног организма, јер не само што је она у истини нераздвојни део бића људског, него и сама та казна није ништа друго, него манифестована слободна воља друштва.

Кад се пориче слободна воља човеку с тога, што *свакој појави,* па и кривичном делу, мора бити неких узрока, *који претходе,* а међу тим се губи из вида, да човек дејство тих узрока по правилу може обуставити или изменити, само ако хоће и ако се на то реши, па ма из којих побуда — онда

се мора даље логички доћи и до закључка, *ако се у напредак човечанства верује,* да *ће слободна воља „са свим иснасти из дефиниције кривичне одговорности“* и да *ће се будући кривични законици свести једино на питање: „да ли је окривљени био свестан или није злочиначког карактера своје радње и да ли је имао појам о законим последицама, које отуда произлазе“* (стр. 275.); — а то да *ће бити као напредак у науци кривичног права!* Излази дакле по овоме са свим јасно, да писац не води рачуна *ни о каквој вољи ни најмање.* Прорицање то тако је исто неосновано, као год што је, по логици судећи, и онај закључак *пишчев погрешан,* по коме *ће такви кривични законици, т. ј. који не буду признавали слободну вољу „спречавати намножавање злочина нарочито отклањањем прилика и околности, које су изазвале и створиле злочин“*.... То није могућно ни по старим законцима, а још мање *ће то бити могућно по новим (непотпунијим — јер вољу слободну у рачун неће узимати)!* Прилике и околности, које изазивају и стварају злочин, *не отклањају се кривичним законцима, но са свим другим средствима.* Писац као да је заборавио, да се то отклања: религијом, моралом и васпитањем, просветом, материјалним благостањем па и предохраним полицијском, — а све то, све те мере опет да могу имати дејства само под том претпоставком: *ако човек има слободне воље — дакле ако буде водио рачуна или буде хтео слушати што религија, морал и т. д. налажу и пружају.*

Који би хтео да се неразмршљив заплет, хаос у друштву створи, који би хтео да тежњу човека за напретком неостварљивом учини, који би хтео да начело једнакости и равноправности у друштву поништи, или другим речма да се руга осећајима правичним, — тај *ће моћи тако с писцем порицати слободну вољу човеку.*

Да обратимо пажњу само на два три случаја односно нових законика.

Шта би било по тим новим законцима, ако човек, који учини какво кривично дело, *не би био свестан?* Јамачно не би се казнио! А шта би било, *ако би био свестан.* Јамачно казнио би се! А зашто? Зацело зато, што је био свестан, да не треба чинити, а он опет учинио, *ма да није морао* (јер ако је морао, ако није имао своје воље, јамачно се неће човек казнити) — дакле зато, што се није уздржао. Кад је тако, онда *у томе нема никакве разлике између тих нових и досадашњих старих законика,* — јер би се и по њима тако радило, — а нема разлике, јер ни нови ни стари законици *не искључују свест.* Али од куд *уздржања по новим законцима,* кад оно претпоставља немновно слободну вољу,

коју ти законици одбацују!? Нови су законици или, боље, њихови творци *дакле недоследни*.

А шта би било, ако би се слободна воља „из дефиниције кривичне одговорности“ извадила? Ако се у истини о њој не би водио рачун у тим новим кривичним законцима, као што је зар могло бити још у најстарија времена друштва и државе, онда такви законици не само што не би одговарали осећајима и потребама људи, јер би *без нужде и праве потребе* у супротности са законима људске природе били, но би још и штетни па и страшидо били. По таким новим законцима казнио би се човек и кад би што учинио, *што је морао*, само ако је свестан био, јер се *по њима на слободну вољу не гледа*, па не само то, но би још и *подједнако* кажњен био са оним, који не би ни од кога приморан био, пошто се слободна воља пориче „у погледу на њену примену у кривичном праву.“ По тим новим законцима казнио би се *подједнако* јамачно и онај, који је што *логично* и онај који је што *нехотично* учинио, — а камо ли не би, ако је код кога био *који већи* или *који мањи степен* слободне воље, о чему се данас и у пракси и у науци води рачун, н. пр. *ко у свађи* убије кога, а други неко *по смисленом плану* убије из *заседе кога*, да би га *наследио*. По тим новим законцима не би логично могло бити говора ни о *поврату*, јер кад човек не чини кривична дела услед слободне воље, и кад се она не узима у рачун, онда се не може ни човек *строже* казнити зато, што је већ раније један пут или и неколико пута така или подобна дела чинио, па осуђиван, а и казну (по правилу) издржавао. По таким законцима морали би се без разлике сви кривци *подједнако* казнити, па ма какво дело који од њих учинио; јер ни у колико не зависи од њихове воље, што је ко од њих баш ово а не друго које кривично дело учинио. — Такви законици јамачно нити би могли задовољавати нити би могли друштво напретку било материјалном било моралном водити!

Да ли и наш писац спада у ред оних научних радника, који се упуштају у расправу какве ствари *пре*, но што су је *свестрано сами собом промагнали*, — у то се за сад нећемо упуштати; али се надамо, да ће и сам писац признати, да поменуте врсте радници таким радом *могу и од штете бити*, као што *случајно и корист* могу *донети*! Стручни радник мора да је похватио „све конце и крајеве нужне.“ Н. пр. добро је знати, да хладне облоге помажу, — али је преко нужно још и то знати: у којим случајевима не смеју бити употребљене! Добро је знати истину: „какво дрво такав плод,“ — али се мора и то знати: да мали и нежни „калем“ бла-

городне воћке савлађује снажно стабло дивљег дрвета, те н. пр. стабло дивље крушке *не доноси дивљи плод* но калем мали доноси свој — дакле јасно са свим, да се оно, што потиче из закона наслеђа, може савлађивати, мењати и усавршавати, као што и јесте код човечанства услед вере, морала, васпитања, науке и т. д.! Лепо је знати, да је *правилан ток* планета, — али је нужно знати и она три чувена закона Кеплерова: да се планете не *крећу кружном* него *елиптичном* путањом, — да се *не крећу једном истом брзином*, него све то већом, у колико се сунцу приближују, — и да сунце *не стоји у центру* те *елиптичне линије* но у месту одређене *жижге*; јер се тек на основу истине тих закона може што говорити о правилном току планета! Лепо је знати, да се *права* глад (а не тако звана локална) опажа са оскудице крви у ћелијама организма, — али је нужно умети одговорити и на питање: па одкуд да *одмах умине глад*, *чим се човек најједе*, ма да се храна још ни на сокове растворила није, а то ли сокови у крв претворили зарад подмирења оне оскудице!? Исто је тако и с питањем покренутим о слободној вољи.

Ако је писац мислио, да што науци привреди, распростирући мишљење извесних позитивиста, како човек нема слободне воље, — или ако је мислио, да отаџбини својој, која од „новитета“ и од „трговине са школом и књигом“ *грца*, корист какву пружи: онда би далеко већа *та корист* и *та привреда* била, да нам је вредни писац *чисто превео* које дело кога одо тих позитивиста, или бар и *само одељак један*, у коме научар говори о слободној вољи, — па да је уз то и своје мисли и своје разлоге дао, ако је баш желео, да се и у томе као самосталан радник појави (на шта као да они „закључци“ његови и личе у књизи)! И ако какве користи и има одо те књиге, коју нам писац пружа, она је дакле далеко заостала иза оне, које би било, да нам је писац на други начин бар главније погледе и мисли тих позитивиста (ма и не било од свију, који су цитирани) изложио, а да нас је уз то упознао и са том околношћу, да има *научара, који одсудно војују против оних, који поричу човеку слободну вољу*, — да има дакле и противника, и то који одсудно војују противу нове школе талијанске, које се држе речене позитивисте.

Такви су противници: н. пр. *Emile Beaussire* с делом својим: *Les principes de la morale—1885 год.*, који између осталог вели (стр. 76.): *La volonté libre est à la fois sa propre loi, l'objet même de sa loi, le législateur de qui elle émane*; — *Georges Vidal* са делом својим, од академије наука награђеним у Паризу: *Principes fondamentaux de la*

pénalité — 1890. год., који поред онога, што на стр. 406. признаје разум, разлог и слободну вољу, вели на стр. 413. ово. *Sans intelligence ou discernement et sans liberté, l'homme n'est plus qu'une machine mue par une force indépendante de lui et irrésistible*, наводећи и обарајући где је нужно све важније разлоге готово свију позитивиста па и Ferri-a, за кога вели, да је „un des fondateurs et des chefs de cette école positiviste“ (стр. 233); — *Caro E.* са делом: *Essais de psychologie sociale, hêrédité intellectuelle et morale* (R. d. D. etc.) — 1883. год., о коме и писац наш спомиње (стр. 165); — *Guyau*, са делом својим, од академије наука награђеним: *Morale contemporaine*, у коме о Бентаму и његовом утилитаризму говори, и са делом: *Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction* III.; — *Fonsegrive*, са делом: *Essai sur le libre arbitre* — 1887. год., које војује противу детерминизма и које је награђено академијом наука; — и на послетку још да напоменемо и *Henri Joly*-a са делима награђеним од академије наука: *Le crime* и *La France criminelle*, којима одсудно напада на нову доктрину позитивиста талијанских, за кога Bouillier (l'éminent président de l'Académie des Sciences morales) вели, да је толиким истраживањима, више или мање сумњивим, антропологиста француских и страних, изнео на супрот друга, много мање хипотетична а основана најпре без сумње на добром познавању (conscience) а после тако исто и на фактима и на множини докумената и сведочанстава, наводећи даље за њ и ово (у седници 7. децембра по н. 1889.): *Il a interrogé les magistrats, les directeurs et les gardiens des prisons, les avocats, les aumôniers, tous ceux qui voient de plus près les criminels; il a interrogé les criminels eux-mêmes, il a recueilli et noté leurs aveux, il a descendu jusqu'au fond de leur conscience. La conclusion où il est arrivé, c'est qu'il n'ya point de criminels nés, point de criminels qui soient prédestinés fatalement au vol ou à l'assassinat, et marqués pour ainsi dire au front, dès le berceau, par une sorte de génie du mal, du sceau visible de la réprobation (- проклетства....). Sauf le cas d'aliénation et de maladie, il démontre.... qu'on ne naît pas criminel, mais qu'on le devient, et qu'on le devient toujours plus ou moins par sa faute“....*

И само то, што Ханри Жоли пружа, довољно је, да покаже, на каквој је слабој основи оно, што наш писац на стр. 273 вели, да поред осталог има и „рођених злочинаца“ (тач. 1.) и да се злочинци према постигнутим резултатима науке на том пољу по одређеној шеми као могу поделити данас на пет врста.¹⁾ Ми ћемо и сами признати, да има

¹⁾ А међу тим заборавља, да има „злочинаца“ и „по

више или мање наклоњених људи на чијење кривичн. дела било услед закона природног наслеђа било услед прилика, под којима који живи; признаћемо, да има људи *јаче или слабије раздражљивих*, па била раздражљивост та урођена или стечена; ми ћемо признати да има *боље или слабије увиђавности*, па потицала увађавност та од наслеђених за то нужних особина, или се она доцније развила или (евент.) ограничила; ми ћемо на послетку признати и све друго, што утиче на човека, да учини какво кривично дело, али све то, *докле год човек има свести и док није приморан са њомом каквом снагом*, није кадро, да поништи његову слободну вољу, — јер кад н. пр. војник заробљен умире услед мука а опет не издаје стање и распоред војске своје, може се и други, где и кад таквих беда ни из далека нема, уздржати од чијења кривичних дела....

Но што је најчудније то је, што по мишљењу противника слободне воље излази *увек један и исти резултат и закључак*, било да човек овако или онако ради! Ако у наведеном случају заробљени војник ода своју војску — *човек није имао слободне воље*, јер ње нема; а ако је не ода, то је учинио што је имао неких мотива, који су га на то нагнали, — дакле опет *није имао своје слободне воље!* Или Рајић или Синђелић гину — *немају слободне воље*; други напуштају шанац и беже — *и они немају слободне воље!* — (Права вештина Насрадин Хоце у познатој причи о врапцу у његовој руци!)

Што су у ранија времена људи страшно покретали питање о слободној вољи, кад се *заборавило на правило: in maleficus voluntas spectatur non exitus*, које је и писцу познато (стр. 32), те је за свако друго или треће дело била смртна или друга која грозна казна, и *кад се ни у колико у оцену нису узимале злосрећне прилике*, које су човека нагониле на дело, него се поглавито гледало на само дело а не на прилике или и вољу учиниоачеву, па се у оскудици нужног знања немилосрдно поступало и са *душевно болесним учиниоцима*, као што Maudsley у делу о урачуљивости душевно болесних наводи — то се даје потпуно објаснити и *правдаги њиховим човечанским тежњама и осећањима*, н. пр. кад се Beccaria Cesare Bonesana у делу својем: *Dei delitti e della pena* очајнички бори противу смртне казне, или и многи други (ма у које време) противу те казне у погледу на политичке кривице; али што су се данас научари тако страшно окомили противу слободне воље човечје и свом снагом се труде да докажу, да ње нема и да она не

занату,²⁾ о којој је врсти „злочинаца“ чуо и на међународ. конгресу у Петрограду пр. године, — ма да се бар така врста не да замишљати, ако се порече слободна воља....

треба да има места у примени казне, кад се и од законодавца и од стручњака узимају најбрижљивије у оцену све прилике, које би утицале на слободну вољу човекову — то је неразумљиво! Они и сами захтевају, да се кривац најбрижљивије промотри и оцени (којега је мишљења и наш писац — стр. 3. и др.), а међу тим таке законике кривичне хоће, који не би водили рачуна ни о вољи („или као што се обично узима: о слободној вољи“, стр. 257 и 275) учинио човеој. — Могло би се мислити за противнике слободне воље, да или не знају или се не сећају, да је и у пракси и у науци освештано правило, да толико исто злосрећне прилике, које оснавају или слабе људску вољу, утичу на делање колико и сама слободна воља и да се о томе води рачун. Ако то није, онда се не може да нађе прави узрок, зашто они поричу, ниште вољу човекову; јер кад се то чини, онда би се по њима доследно морала казнити сва дела кривична подједнако, па и прости злочинци као и политички, јер сви раде без икаква утицаја своје слободне воље и без свога избора оно, што им и како им под руку дође. Из тога, што је човек један део остале природе и са њом тврдо уданчан, и што он у погледу биолошком и физиолошком није слободан од закона остале природе, не следује још, да он својим делањима правац давати и мењати не може и да је лишен слободне воље своје.

Нема сумње, да је кривично законодавство једна веома моћна основа свеколиком напретку човечанства, и да је оно све више приступало и приступати могло правди и законима се људске природе одазивати зато, што је поред осталог поглавито узимало у рачун и у оцену вољу човекову. Ако би се сад по мишљењу позитивиста или „нестручних криминалиста“ избацила слободна воља из науке кривичних права и законодавстава, онда би то значило вратити се у назад за толико векова, — значило би ићи у пра-историјска времена са казном, јер ко зна, које је то доба, ако га је у опште кад и било, у које се није водио рачун о слободној вољи људској.

У смислу физиологије, у смислу биологије, у смислу извесних стања душевних може се и рећи да човек није слободан и да нема слободне воље; али се то не може по правилу казати у смислу науке кривичног права. Ко сме н. пр. казати за ону лепу поетску истину да је лаж, кад народни песник вели: „Твоме ћогу и твоме јунаштву свуд су броди, ће год дођеш води!“ — или „По три копља упријeko скаче, Унапријед ни броја се не зна!“ — ма да се извесно зна, да тачно узимајући казано овако не може бити. Треба дакле знати како се шта,

у ком смислу и у којим границама узима. Отуда и јесте нужна стручна спрема, отуда и јесте разлика између стручно и олако сиремних људи. Позитивисте су на пољу своје струке дубокомислени људи, а на пољу науке кривичног права, које се у главном и не дотичу, „кратковиди.“

У осталом, у науци кривичног права може се о људској вољи говорити само као о слободној (— релативно слободној); јер ако она није слободна, онда она није у строгом смислу речи воља, — она је онда само жеља или неизменљива и неодступна последица и појава претходних ранијих појава или узрока — она је неизбежна резултанта свега претходног, свију претходних „кофицијената.“ Зато и рекосмо раније, да има слободне воље, где човек може избор да чини у томе, да ли да учини или да не учини кривично какво дело. „Нестручни“ правници, „криминалисте“, лекари и позитивисте могу наћи, да нема слободне воље у оном случају, кад она већ на далеко чувена препреденица госпа измами од јувелира скупоцену огрлицу и на вешт начин дечка јувелирова предаје доктору Легранди Сол-у као лудака, који је уобразио неке новце и неку огрлицу, — или у оним, у књизи нашег писца споменутих, у којима је *препреденост* или *лажан извор* узет као случај *оскудице слободне воље*, н. пр. кад разбојнички вођ Хесел судији каже, да су разбојници од користи по друштво, — да су они бич Божји, — да су од Бога послати на земљу и т. д. (стр. 91), или н. пр. у оном на стр. 81, или и у оном на стр. 75 и т. д. — у свим тим и тима подобним случајевима могу неспремни правници криминалисте, лекари и позитивисте наћи да нема слободне воље, али сиремни правници криминалисте, докле год се у тим случајевима признаје, да је било свести у људи, морају усвојити *противно*.

Према томе напредак онај, који нам писац обећава, ако слободна воља изостане „из дефиниције кривичне одговорности“ неће бити напредак него назадак у науци кривичног права, која тежи за тим, да се све више и тачније узимају у оцену сви елементи и прилике, које имају везе било са учињеним делом било са учиниоцем, како би у што бољој сразмери стајала *правична* и *потребна казна* са *кривицом*, — а не да се то све више из оцене кривице и казине примене избацује!

Но могло би се зар рећи, као да је и наш вредни писац нешто, у неколико предосећао и назирао, колико ће *таки нови законици* имати вредности међу људма, кад је похитао да каже, да о величини и природи казне треба водити рачуна и да „величина и природа казне зависи од са свим других прилика,“ о чему ће он, ако буду неке по-

вољне прилибе, у другој књизи говорити. А од којих то других прилика? То ћемо доцније чути од писца. Но писац је јамачно смео с ума, не само да величина и природа казне *поглавито зависе од природе-самога дела*, т. ј. је ли ово или оно дело — о којој разлици на жалост, као што смо и раније напоменули, не може ни разговора бити, ако се слободна воља човеку порече — него и од тога, *колико је било слободне воље учиниоце*, т. ј. да ли више или мање, на онда тек и од других зар још којих прилика! У осталом, и иначе врло је појмљиво, да често и сама природа дела, т. ј. хоће ли ове или оне природе дело бити, *зависи од воље учиниоце*; н. пр. хоће ли ко на разбојнички начин ствар какву од некога *одмах отети*, или је *доцније згодном приликом украсти*, — или хоће ли се задовољити *ко само злоставом или тек и убијством после злоставе* и т. д.

Толико о научној вредности књиге и главној мисли, која је у књизи развијана и заступана. Што сам и о томе мишљење своје изложио, то сам учинио колико с тога, што ће можда Просветном Савету и то нужно бити да зна, толико и с тога, да би и сам писац могао имати повода, да и са друге стране, са другог гледишта на ту (главну) ствар погледа, а поглавито с тога, да бих могао оправдати мишљење: коме од ђака правника треба књигу ову као поклон давати.

* * *

Према свему доведе изложеноме о књизи и њеној вредности — без обзира на то, што писац није дао *добар и прави одговор* на питање: *е да ли човек има слободне воље или нема, и да ли она треба да служи за базис науци кривичног права и законодавцу при одређивању начела о кажњењу* — мишљења сам, да се та књига са других, добрих њених страна, особито са богатог и разноврсног у њој прибраног материјала може на поклон давати „сиромашним ученицима правног факултета“ (СБр. 104.), али тек ђацима у III. и IV. год., пошто најпре у I. години прослушају психологију и чују мисли о вољи човечјој од професора психологије и логике, а после у II. год. чују и професора кривичног права и сазнају, у коме се смислу у науци кривичног права слободна воља узима.

* * *

Изводите, господине, уз то примити натраг и књигу, коју ми ради оцене посласте!

На Св. Саву 1891. год., *С поштовањем*,
у Београду.

Гргур Миловановић
проф. вел. шк.

Савет је одлучно: да се ово дело од г. др-а Веснића може откупити и поклањати ученицима правног факултета Велике Школе у трећој и четвртој години.

Референту је одређен хонорар од сто (100) динара за прегледање и оцењивање овога дела.

VI.

Г. Урош Благојевић изјављује у Савету, да је он поднео још 1889. године реферат о рукопису: „О празницима православне цркве за I. и II. разред основне школе“ од г. П. В. Несторовића, учитеља, на тај реферат још није прочитан у Савету.

Како је за другога референта овоме спису одређен г. Милан С. Ђуричић, професор, који још није никакав реферат поднео, то је одлучено: да се г. Ђуричић позове, да одмах врати Савету ово дело, било прегледано било непрегледано.

VII.

Прешло се на претресање програма у основној школи. На реду је 3-ћа тачка из српског језика у IV. раз.

Г. Стев. Д. Поповић у подужем говору доказује, како је српскоме језику, као најглавнијем предмету у основној школи, овим програмом дат сувише узак обим и тражи, да се програм из овог предмета прошири. За доказ свога тврђења наводи примере из уређења школа других напреднијих нарада, показујући како је по прописаним уџбеницима и програмима у тим земљама дато много више места настави из матерњег језика, него што је то учињено по овоме програму за српски језик у основној школи. Према овоме он тражи да се више материјала унесе у програм српскога језика.

У овоме правцу говорили су и г. г. др. Ник. Ј. Петровић и Жив. Живановић.

Г. г. Љуб. Ковачевић, Љуб. Јовановић и Ур. Благојевић тражили су, да се из програма за српски језик изостави сувишна теорија, него да се обрати већа пажња на практичну страну језика.

На послетку је са 7 противу 2 гласа усвојено, да у IV. разреду трећа тачка програма за српски језик овако гласи: „Из граматике: појам о свим врстама речи. Разликовање падежа и бројева у именâ, и лица, бројева и времена у глаголâ (без поделе на врсте).“

Четврта тачка програма, где је говор о декламовању, примљена је по предлогу.

С овим је свршен овај састанак.

Језика, то је сад на реду био програм из науке хришћанске, који је раније одложен. Али, кад је прочитан списак, г. г. Ђубо, Ковачевић, Јовић и други пражали су да се измени тачка 3. у програму за српски језик у IV. разреду, која је при- мена прошлога саставка. Г. Јовић налази да је много узето из граматики у IV. разр. и да би требало изоставити мењање придева, заменица и бројева а задржати само промену именица, а код глагола опет узети само најглавнија времена, а не сва.

О овоме питању вођена је подужа дебата, у којој су поједини чланови Савета доказивали да треба да остане непромењена трећа тачка програма за српски језик у IV. разр. онако, како је примљена на прошлом саставку, а други опет чланови тра- жили су измену ове тачке у смислу предлога г. Јовића.

На послетку стављен је на гласање предлог г. г. Ковачевића и Јовића, који гласи: "Мењање именица и глагола у садашњем, прошлом и буду- ћем времену и начину заповедањом."

Са десет противу пет гласова овај је предлог одачен.

После овога, стављен је на гласање предлог г. др-а Вакћа о истоме питању, који гласи: "Појам употреба надежа и бројева у именица (без памћења реца, којим надежи иду један за другим), и разли- ковање лица, бројева и главних времена у глагола (без поделе на врсте)."

И овај је предлог одачен са девет противу два гласа. (Четворина су се уздржали од гласања).

Према овоме остаје непромењена 3. тачка из програма за српски језик у IV. разр. онако, како је примљена прошлога саставка.

VI.

О овим је свршен програм из српског језика и предло се на програм из науке хришћанске. По- што се г. Фирмилијан као стручњак претходно спо- разумео с г. г. наставањима основне школе, који су чланови Савета, о програму за науку хришћанску, то је у Савету изнесен на претресање овај изме- њени програм.

На овој седници прочитан је и примљен про- грам из н. хришћанске за I. и II. р. основне школе. Свршетак програма остављен је за први саставак.

О овим је свршен овај саставак.

САСТАВАК 467-ми

6. марта 1891. год., у Београду.

Били су: председник, Стојан Марковић; ре- довни чланови: Стев. Д. Поповић, Мил. Недељко- вић, Ђубо. Ковачевић, Б. Козарац, др. В. Вакћ, Стев. Ловчевић; ванредни чланови: В. Димчић, Фир- милијан архимандрит, Ј. Миодраговић, Ст. Пре- лич, Ђубо. Јовановић, Мих. Јовић, М. Велички, др. Влатојевић и Дим. Соколовић.

Посебно: Мил. Марковић.

Прочитан је и примљен списак 465-ог ре- довног саставка.

II.

Прочитано је писмо г. министра просвете и црквених послова од 2. ов. месеца, Пбр. 3157, ко- јим се шаље Савету на оцену и мишљење мода г. Милана Новића, учитеља, о улажењу неких го- дина учитељске службе.

Савет је одлучио: да се за оцену ове моде може г. г. Стев. Д. Поповић и Мих. Јовић.

III.

Прочитано је писмо г. министра просвете и црквених послова од 4. овог месеца, Пбр. 3198, којим се пита Савет за мишљење о квалификацији г. Ђорђа Јовановића, досадашњег државног питомца за ва- јарство.

Савет је прегледао својоде овога кандидата, па је нашао: да г. Ђ. Јовановић има прописане ква- лификације за учитеља пртања у средњим школама.

IV.

Прочитано је писмо г. министра просвете и црквених послова од 19. пр. месеца, Пбр. 2393, којим се шаљу Савету мода и документи г. Јо- вана Машића, учитеља језика у пожаревачкој гим- назји, и пита се Савет за мишљење: може ли мо- квалификован за предавача у нашим средњим шко- лама, те према том и степи право на полагање професорског испита.

Савет је одлучио: да се за оцену поднесених докумената може г. г. Козарац и Ст. Прелич.

V.

Предло се на програм за основне школе. Како је прошлога саставка свршен програм из српског

ВАНРЕДНИ САСТАНЦИ

462-ти од 18. фебруара; 464-ти од 25. фебруара;
466-ти од 4. марта и 468-ми од 11. марта 1891. г.

у Београду.

Били су: председник, Стојан Марковић; редовни чланови: Стев. Д. Поповић, Мил. Недељковић, др. Милан Јовановић-Батут, Љуб. Ковачевић, др. Ник. Ј. Петровић, Ж. Поповић, др. В. Вакић, Стев. Ловчевић; ванредни чланови: Жив. Живановић, Васа Димић, др. Пав. Поповић, Ст. Предић, Љуб. Јовановић, Мих. Шљивић и Ур. Благојевић.

Пословоб: Мил. Марковић.

I.

На 462. ванредном састанку прочитан је и примљен записник 456., 458. и 460. ванредног састанка.

II.

На свима овим састанцима претресан је и утврђиван програм из српског језика у гимназијама. Као стручњаци били су у седницама саветским прираћењу овога посла г. г. Јов. Бошковић и П. П. Борђевић.

Прво је вођена начелна дебата, у којој су чланови савета и стручњаци изложили своје погледе о настави овога предмета. За тим је утврђен циљ овог предмета у гимназијама овако:

„I. Поуздано знање граматичких и стилских правила, да би се могло самостално, јасно, чисто и тачно говорити и писати о предметима, изучаваним у гимназији.

„II. Практично знање старог књижевног језика, главних правила књижевне теорије и најзнатнијих момената из књижевне повеснице, да би се добила спрема за основније проучавање некадашњег и сувременог стања српске књижевности.“

После утврђеног циља, Савет је одлучио: да се српскоме језику одреди у свакоме разреду по четири часа недељно, свега 32 у свим разредима.

Сад се прешло на читање самога програма, који је узет за основу рада, и читање је почето од I. разреда гимназије.

Програм за I., II., III., IV., V. и VI. разр. примљен је у главноме по предложеној основи с малим изменама, које су у тексту означене, а програм за VII. и VIII. разред измењен је у многим тачкама предложене основе. И једне и друге измене ће се видети, кад се програм овога предмета буде штампао и упоредио са садашњим привременим програмом.

На послетку је Савет одлучио, да се учини представка г. министру, да се може у неким гимназијама одступити од овог плана и повећати број часова из српског језика у нижим разредима, ако би то потреба захтевала.

С овим су свршени ови ванредни састанци и на њима програм из српског језика у гимназијама.

ШКОЛСКИ И ЦРКВЕНИ ЛЕТОПИС

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Извештај за године 1889. и 1890.

И године 1889. и 1890. Народни Музеј се у своје раду кретао према случајем датим му приликама. Није имао а и не може имати према данашњем делокругу чуваревог свог напред одређеног плана и правца, — по је био ограничен на избирање предмета својих из онога, што су му поједини продајци на откуп нудили; а то што они доносе, сразмерно је веома мали део оних врста предмета, које би требало да су заступљене у нашем Музеју. Док год Музеј сам не предузме уређено прибављање предмета за своје збирке, редовним откопавањем и куповањем по смишљеном реду, дотле

ПРОСВЕТНИ ГЛАСНИК 1891.

Музеј неће постићи задатак свој, да буде завод за сазнање културе разних времена у нашој земљи. Без таквог редовног смишљеног прибављања, Музеј неће моћи стећи одлична места и признања међу сродним му заводима и у научном свету.

Збирке музејске увећане су године 1889. и 1890., као и раније, од чести куповинама, од чести поклонима.

Међу стварима које се Музеју доносе на откуп, на првом су месту новци, па оружје, народни накити и тканине. Из тог су кола и поклони Музеју. Остали небројени предмети, по културу разних времена исто толико важни, колико ови наведени, само се ретко нуде на откуп; једно што продајци на њих не обраћају пажње, не знајући да су за

Музеј од вредности, друго што се и ређе налазе услед слабог истраживања, откопавања по негдашњим културним местима.

Године 1889-е Музеј је куповином прибавио девет комада златног новца: 1 византијски, 1 шпански, 1 немачки и 6 аустријских, педесет и четири комада сребрног новца (јелинског, римског, византијског, дубровачког и српског). Од накита је купно једне пафте филдиграном и друге емаљем крашене, и прстен од шест котура. Збирка тканина умножена је са шест везених убруса (пешкира). Највише је Музеј купио оружја, које је од чести из турских, од чести из тадијанских и немачких радионица. Купљено је шест пушака крашених седефом и сребром, два сребром везена гарабиља, једну турску сабљу, четири сребром и златом везена анцара и један мач из XVI века.

Од римских старина стекао је Музеј куповином бронзану малу фигуру, три камеје и четири завршетка са стубаца с маскама, од неке римске грађевине, од које се остаци налазе у једној њиви код села Вишњице.

За црквене старине у Музеју купљена је мала иконица, срцаста, окована, и једна кадионица од туча у романском стилу.

У разне ствари иду: златна кукица са неког љивота, печат некадашње грчке општине у Земуну, једна медаља руска, један велики прапорац и бакраче какво су некад носили свештенички ђаци.

Сувременој српској уметности учинио је Музеј за доста купивши мраморно попрсеје Вука Караџића од г. П. Убавића и слику Васкрсења од г. Ђорђа Крстића.

Поклони, учињени Музеју 1889-е, обухватају ове предмете: седам комада разног сребрног новца, тридесет и четири комада бакреног разног новца; пет мађарских и једну српску банку од 1848. год. и једну турску банку. Даље просек од бакра, зенгију од туча, гвоздено копље, гвоздену малу косу, српску заставу од год. 1848., сребрн прстен с Косова, три косовске споменице и једну споменицу крушевачког певачког друштва. — Од судова добио је Музеј на поклон земљано буре (dolium) из Лесковца, и судић са спалишта на Бањичком брду. Даље, оружје које је некад била својина владике Милентија и радове резачке пок. Тоше Петровића, бив. председника суда окр. шабачког. Збирка одеда увећана је поклоњеном женском бундом и либадетом. Најзад је Музеј добио на поклон сребрну вашику и лава од камена. —

Године 1890. збирка старих новаца увећана је са два византијска златна, тридесет и четири разна сребрна (јелинска, варварска, римска, мде-

тачка, српска, босанска, бугарска и турска) новца, и шесет и једним комадом бакреног римског новца, који су новци сви купљени.

Купљено је и пет бакрених, преисторијских алата; за тим од римских старина две сребрне фибуле, четири камеје, подножје камено с натписом од кипа каквог, и мала бронзана статуа. Из римскога доба биће и две златне копче, а из поримскога одломци од сребрног, крупног накита, који је нађен у смедеревском округу.

Од народног сребрног накита добавио је Музеј за новце четири гривне, петоре пафте разног облика, десет прстена, једну огрлицу, кован украс за на прса, рађен у Пећи.

За збирку оружја набавио је Музеј опет примерке који се одликују обликом и украсом, и то: две дуге пушке, шест пиштоља, један гарабиљ, један черкески нож и мали округло буздован.

Имало је прилике да се купи неколико комада одеда из Старе Србије, и то: женско чојано ћурче, везено; призренски јелек; опасач с Косова, и два македонска опасача. Даље су купљени везови са кошуља херцеговачких, шест пешкира везених и четири ткане кецеље.

Збирка слика умножена је минијатурним портретом женским од минијатуристке Скјаволе, и набављени су етнолошки снимци из Србије од пок. позоришног сликара А. Ковачевића.

За боље распоређење неких музејских предмета набављена су подножја, а за употребу чувара основана је стручна библиотека, за коју је сам чувар уступио она стручна дела, која је био до 1890 год. набавио о свом трошку, а за рад свој у Музеју.

Поклони су прошле 1890. год. били ови:

Крупан, златан млетачки новац у златном оквиру и удешен за ношење о врату; осамнаест сребрних новаца (варварских, римских, српских, пољских, немачких и турских); педесет и седам бакрених римских новаца, пет малих бронзаних медаља; једна мађарска банка од 1848. год. и шест златних листића, који су нађени приликом железничког рада на прузи Ниш и Пирот.

Даље је Музеј добио на дар слику пок. Дим. Беље, добротвора просветног; слику пок. владике Самуила; римски жијак од земље, један албум са сликама заслужних Руса и Срба у рату за независност Србије; одломке од старих мамуза; неке мраморне одломке из Дукље; камен са српским натписом из XIV века, из села Јаковља; тестаментом остављено оружје пок. саветника Гаје Јеремића: сабљу, два пиштоља и златом везени слав; и две свеске етнолошког атласа Краљевине Србије.

Све су ове ствари, купљене и поклоњене, заведене и распоређене по могућству, у колико простор Музеја допушта уредно размештање у прегледном непрекидном низу, према поступности у развиту културе и према сродности предмета.

Бр. 8.

16. марта 1891. год.
у Београду.

ЧУВАР НАРОДНОГ МУЗЕЈА
Мих. Валтровић с. р.

ДУХОВНИ СУД НИШКЕ ЕПАРХИЈЕ

I. Рукоположени у 1890. години

1. *Стеван Поповић*, ђакон и учитељ из Прокупља, рукоположен је за *свештеника* косачићског у округу топличком, 25. фебруара.

2. *Аврам Динић*, ђакон и практиканат конзисторије нишке, рукоположен је за *свештеника* читлучког у округу алексиначком, сада тимочком, 11 марта.

3. *Стеван Димитријевић*, практикант конзисторије и хонорарни вероучитељ гимназије, сада писар нишког духовног суда, рукоположен је за *ђакона* 19. априла.

4. *Сава Камиерелић*, свршени богослов приреничке богословије, рукоположен је за *ђакона* 8. априла, а за *свештеника* 9. истог месеца, и постављен на парохију петровачку, у округу топличком.

5. *Константин*, монах манастира Св. Романа, рукоположен је за *јеромонаха* 10 маја и постављен у браство истог манастира.

6. *Паргеније*, игуман манастира Темског, у округу пиротском, по решењу архијерејског сабора произведен је за *архимандрита* 14. јула.

7. *Танасије Урошевић*, протођакон, писар конзисторије нишке, сада члан нишког духовног суда, рукоположен је за *свештеника* 24. августа.

8. *Сотир Поповић*, практиканат нишког духовног суда, рукоположен је за *ђакона* 11. новембра.

9. *Најдан Ђокић*, практиканат нишког духовног суда, рукоположен је за *ђакона* 12. новембра.

10. *Атанасије Поповић*, свршени богослов, рукоположен је 16. децембра за *ђакона*, а 17. истог месеца за *свештеника* велико-боњиначког у округу пиротском.

II. Преведено у православље

У 1890. години у нишкој епархији преведено је у православље 18 лица, и то:

1. Из римо-католичке вере: 3. муш. 7. жен. св. 10
2. „ унијатске вере: 1. муш. 1. жен. „ 2

3. Из протестантске вере: 1. муш. св. 1
4. „ мухамеданске вере: 5. муш. „ 5
Свега преведено 10. муш. 8. жен.
Обојега пола укупно 18. лица.

НАДЗОР ОСНОВНИХ ШКОЛА

I.

Извештај о стању основних школа у преф. окр. јагодинском, у 1889.-90. шк. г.

У округу јагодинском — без вароши Јагодине — има у 23 места основних школа, у којима раде 50 наставника (од којих су 23 учитељице). Неподељених четвороразредних школа, с по једним наставником има 6; с по два наставника 11; с по три наставника 2; а с по четири наставника 4 школе. Према томе велика већина основних школа овога округа подељена је, и с тим је у њима рад олакшан. Саобразно томе и успех је врло добар.

У свима овим школама било је у почетку школске године: уписаних ученика (и нешто ученица) 2257. — Приновило се у току године 13. — Због смрти, сеобе, сиротиње и др. узрока, престало је походити школу 276 (од којих је умрло 27.). — Походило је школу 1994. — Испитано 1910 (испитале се на јесен 84. који су о испиту били болесни). — Прелази у старије разреде 1760. — Поновиће разреде своје њих 150. — Награђен је од министарства послатим књигама 671 ученик.

У многим школама, нарочито у југо-западноме крају округа, владале су богиње, од којих је много ученика боловало; а често је бивало да су обустављана предавања, или је рађено с мало деце.

Продужну школу имала је само школа у Обрежу, са уписаних 29 ученика, од којих је походило школу с променљивом вољом 21 ученик; а дошла су на испит њих 24, т. ј. дошла су 3, који нису хтели иначе ићи. Од осталих школа, само ми је у Лоћици показан министарски акат о увидању продужне школе, под ПБр. 2757. од 16. фебруара о. г.

Што се наставе и методе предавања тиче, може се у опште рећи: да је продрло у школски рад правилније схватање и да су све рећи стари егземплари и представници чистога механизма. Ево се навршује 20 година, како је установљена прва учитељска школа. Упоредо с тим ишло је распрострањење наставне вештине књигом, листовима, учитељским предавањима, а у последње време на учитељским зборовима. Све то није могло остати без корисног дејства и на оне, који сразмерно рас-

полажу и с мањом првобитном спремом. Може бити, да то све даје индиректан доказ, да с прекомерним захтевима односно спреме учитељских кандидата, разумем систематски и педагошки школованих, није било тако велике нужде, коју би диктовала потреба скромне основне школе, у којој као да такође вреди оно домаће правило: „боље је умети, него имати!“ Тиме ја немам никако намеру да кажем, да се у основну школу могу пуштати они, којима би требало да сами поседе још коју годину у ђачкој клупи. О свему овоме говорићу ниже.

Следећи датом ми упутству, да у овоме извештају буду изнесени „општи погледи и гледишта о народним школама у свему ономе, што је с њима у вези, како би се према таквим мислима могле предузети поправке и усавршавања у школама“ — ја ћу изнети неколико погодаба, које битно засецају данас у живот основне школе, али засецају са свим штетно. Ја ћу у једно бити слободан, да напоменем, како би се дало извесно зло стање изменити и на корист школе поправити. Те ће се напомене тицати месног надзора и снабдевања школе потребама, казни за изостанке и несталних учитеља.

Школски одбори, на првом месту, јесу права сметња за основну школу и њен напредак. Показало се да се са оваквим дуализмом у основној школи не може ништа учинити. Или би ваљало узети у оцену питање о пренашању свију основних школа у чисто народно (околно и среско) старање; или ваља еманциповати школу и наставника од воље школских одбора, у погледу старања.

Сваки председник школског одбора на првом месту, а одмах за њим и остали одборници, производ су својих локалних прилика и долазе на своја места путем променљивог расположења. Из тога следује да многи председници — који су извршиоци одборских одлука — неће да покупе што за школу треба; неће да изврше досуђене казне; неће да саслушају праведне захтеве учитељске о снабдевању школе; а све то „да се не замере грађанима.“

Учитељ је нејак, да их примора на то. Поднесе ли извештај мивистарству, они реку да је „неистину“ доставио; не поднесе ли, он се предаје случајности на вољу; а са успехом и напретком његовим после шта буде. У колико ли сам места чытао из учитељских погледа друго нешто, кад му се постави питање: „има ли што да се пожали на школски одбор?“ — а он одговори „на, немам ништа!“ Ако ли учитељ има одважности да отворено и безобзирно потражи што школи треба, онда је неминовна тужба противу њега; и морали би бити особити узроци, који би га одржали без штете на том месту.

То исто важи и о казнама, које се изричу над ђачким родитељима. Оне се, с малим изузетком, слабо наплаћују; или ако се наплати прва мања, после све остаје и прелази у заборав са свршетком школске године. Све под разним изговорима да се „нема“ или „не може“, остају казне ненаплаћене, а неуредност се шири у школи и међу децом. Штета се отуда осећа и на деци, а неизбежна је за учитеља.

Јасно је из мојих предњих навода, да ваља што више надлежности одузети из руку школских одбора и путем нових установа подјемчити правилнији ток радње у основној школи.

Да то буде, ваља завести:

а) општи — окружни — прирез на издржавање школа:

б) извршење казни пренети на државне власти.

По добивеним подацима, све школе у јагодинскоме округу, унеле су у своје буџете на научна средства, намештај, књиге за сиротну децу и остале трошкове само 2760 динара. Сад настаје питање: јесу ли и ти издаци стварно учињени? Јер, кад су табле необојене, сунђера нема, креде по читаве месеце нема, скамије батаљеве, мапе подеране — онда је праведно да се, у много школа, постави питање: па, на што су ове суме у буџету, кад потреба нема никако, или нема на време?

Има издатака, које и даље мора вршити општина, као полизање и оправљање зграда, плаћање служитеља и давање огрева, ма да би била велика срећа, кад би се и подизање школа регулисало тако, да се купи сталан прирез, па где школа треба, ту да се и подигне, како сам разумео да се већ чини у срезу моравском окр. алексиначког, па и у срезу трстеничком.

Сви знамо како се снабдевају државне средње школе, и како су честа потраживања за накнадне кредите. Па у чему је живот једне основне школе другојачији од живота једне гимназије, те да им не треба осигурати и подједнаке изворе за усавршавање.

Ја сам учтивог мишљења, да кад би се купно општи прирез на школске потребе и удагао у заједничку, среску касу; кад би се — по прописима врховне школске власти — регулисале школске потребе; кад би у сваком округу био сталан надзорник школски, преко кога би се вршила и ова контрола; кад би, најпослед, сам учитељ, по овери школскога надзорника, могао узимати потребан новац и снабдевати своју школу оним што јој треба — онда би много што шта било боље и уредије; онда би и председник и сваки родитељ био учитељу мно гост у школи, а учитељ самосталан, *више одговоран*, и с правом одговоран, домаћин у

својој школи. Јер ништа не понижава човека, но кад мора да моли за сваку ситницу, вазда у очекивању да му се то може и одбити. А учитељи су редовно у тим приликама.

Све ове неприлике нису ни мало постале мање, што свака подељена школа има управитеља, који с једне стране надзирава остале учитеље, а с друге стране стоји немоћан спрам школског одбора.

Казне, које се изричу над неуредним родитељима, једино су средство, да они буду уреднији. Али која је корист од свега тога, кад се — у већини случајева — казне не врше? С тога би можда било и осетније и корисније, кад би се прво узела мања мера за казне; а друго, кад би се то предало у надлежност најближој државној власти: у варошима начелствима, у срезovima среској власти.

У колико је изостајање од школе често и многобројно у основној школи — оно је правило у *продужној*.

Ја сам имао прилике да и раније говорим о тешком положају продужне школе. На жалост, лоше прилике ове установе нису постале боље. Није никад изlišно стећи више знања; па и продужна школа не може се означити као бескорисна установа. Ну зло је то, што ђачки родитељи и стараоци чине главну сметњу овој установи; и ту стоји и учитељ и власт пред једном неборивом тешкоћом. Ни казне — које се и онако мучно врше — ни савети ту не помажу. Ученици, који по сили околности дођу у продужну школу, пре су, махом, све, само не ученици. Они су непокорни, немарни и без потреба. У Обрежу, где сам нашао једину продужну основну школу у целом округу, имало је 24 ученика само 5 читанака на рукама. Другим бављењем ван школе у разноврсном пољском раду, изумре жеља за школом, и ако дође после у школу, то бива на силу; и они то не крију да кажу свакоме. Отргнути од непрекидне школске дисциплине, знатно одраслији од осталих ученика, они се и не боје наставника. Има се много приписати и наставничкој неуметности и томе, што многи сматрају продужну школу као нешто мимо редовни рад — тек је главна сметња у потпуној немарности родитеља и ученика. Кад дакле продужне школе фактички не постоје; кад се с муком и без користи одржавају тамо где их има, онда је немогуће не упитати се: има ли од њих какве користи, да и даље остану и да задају само велики посао надзорној власти? И ако би се желело да остане нека виша врста основних школа, не би ли било корисније да то буду проста необавезна (за учитеља обавезна) предавања из пољо-привредних предмета и радова? Оно се мора сажаљевати, да једна депо

замисљена установа наилази на толики немар, али се и тај немар, који у читавом једном реду — и то у највећем — грађанства лежи, не да игнорисати; и онда је бескорисно одржавати једну установу само по имену.

На послетку заседа много у живот школи и спрема учитељска. Остављајући ван дискусије спремне наставнике, који излазе из учитељских школа, мислим поглавито на многобројне учитељске заступнике и привремене учитеље. Они су законом дозвољени и има их доста. Они се, шта више, и труде и постижу леп успех. После неке четири године практиковања у школи, они издрже још и други практичан испит, и онда су се изравнали с наставницима, који су, са доста жртава, свршили учитељску школу. Али, кад се дакле може с једном скромном спремом, коју даје четвороразредна гимназија, богословија или недовршена женска школа, испунити све што се у основној школи тражи, онда се доводи свака стручност на овом пољу у питање. Или, ако је сав успех оваквих самоука површан и пролазан, онда да ли их је корисно одржавати на штету редовно, и без сумње боље, спремљених кандидата учитељске школе. Ово питање е ваља у начелу решити, и, ако су ови привремени у већини случајева лоши учитељи, онда дотичну законску дозволу о постављању оваквих учитеља, *од сад* укннути, не пречећи досадашњима да, ако могу, испит положи. Овакви се кандидати врло радо отказују школе, да би ступили за учитеље; ушавши једном у тај ред, они се нерадо враћају натраг, и тако вечито носе печат своје непотпуности и површности, и ако се многоме од њих не може одрећи ни труд ни извесна рутину у раду. Или, ако су они према броју школа нужни, да се за њих одреди друга мера повишице, као што би у опште праведно било да се *и добрим* учитељима осигура какав такав напредак. Тако би, дало би се очекивати, престала међу учитељима ова стрепња око виших оцена, и онда, кад би је многи и неправедно желели да добију, приписујући евентуалну разлику у очекиваној и добивеној оцени, не себи но надзорнику.

Ако изведем на чисто све догде речено, имало би се учинити ово:

1. Осигурати набавку школских потреба пререзом и што више сузити мешање школских одбора у школске послове;
2. Кажњавање пренети на државне власти;
3. Укннути продужне школе;
4. Учитељи да буду само с потпуном педагошком спремом;
5. Регулисати напредак „добрих“ наставника, и
6. Ставити учитеље под сталан, ближи надзор.

Ово су, по моме нахођењу, битне реформе, које би се имале извести у области основне наставе, и које имам част да поднесем на оцену господину министру.

9. јула 1890. год.
у Београду.

НАДЗОРНИК ОСНОВНИХ ШКОЛА
ЗА ОКР. ЈАГОДИНСКИ,
ПРОФЕСОР,
Жив. Живановић.

II.

*Извештај о стању основних школа у срезovima:
кључком, поречко-речком и крајинском
(округа крајинскога), у г. 1889.-90.*

У сва три среза, која сам ове године обишао, било је 46 школа, које су радиле до краја године, 2 школе, које су остале у невреме без наставника, и 2, које не раде већ одавно (у Рудној Глави и Горњанима, у срезу поречко-речком). Голубињска школа у срезу поречко-речком остала је без наставника у марту, а Метришка, у срезу крајинском, у мају. У обе ове школе држао сам испит сам, и нашао сам слаб успех. По осталим школама, ако и нисам свуд нашао резултате, који се данас од основних школа очекују, нашао сам бар *труд* и *заузимање* наставника око својих ђака. Труд и заузимање ја сам им, по могућности, наградио. Општи резултат свих оцена излази 4⁷/₂₄.

Кад се узму у обзир разне незгоде, које смећају учитељима у раду, као што су: разлика у говору оних крајева, оскудица научних средстава, кубура са школским одборима, слабо интересовање за школу и т. д., онда ми се, мислим, неће замерити, што сам у оцењивању био доста благ. Ја мислим, да би била неправда казнити оценама учитеље за оно, за шта нису само они криви. Кад се види, да учитељ ради *марљиво* посао, који му је поверен, али се, ипак, на крају његова рада не види оно што се жедело постићи, кад се план за тај посао кројио; онда не треба сломити кода само на учитељу, него треба тражити лека мало дубље.

Што основне школе у опште не дају оне резултате, који се од њих траже, врло је велики узрок сам њихов програм. То је опажено већ више пута и по оних школама, које су ослобођене од горе поменутих незгода. Колику вредност има садашњи програм основних школа најбоље се може видети, кад се погледа на оне младиће, који су пре две три године свршили основну школу, па ступили у сеоски живот. Ти су младићи једва пис-

мени, а од осталог знања, што су требали да понесу из основних школа, нема ни помена. Па је ли то задатак основних школа? Јесу ли оне за то установљене, да се у њима деца муче оним, што не може ни две три године да се сачува од заборавља?

Кад је програм грађен, погрешило се прво у том, што није одабрано оно што је нашем народу најпотребније, а друго у том, што се од свачега натријало много. Учитељима се запретило, да ће страдати, ако не сврше све што им програм налаже. Да би се спасли, учитељи су се удалили од стварности. У место да наставни материјал оживе својом речју и очигледношћу, они су га умртвили разним ђачким ручним књигама. Не могући се упуштати дубље у саму суштину појединих предмета, развили су ситничарство. На тај је начин од корисног учења постало бесциљно бубање, чиј се резултат најбоље види на горе поменутих младићима. Вредност таквог школовања огледа се и у оном у опште малом интересовању за школу, што се готово свуда опажа. Оног избегавања од школе и кажњавања ђачких родитеља извесно не би било, кад би родитељи видели какву стварну корист од школе. Кад родитељ види, да они који су свршили основну школу нису ништа бољи од оних нешколованих, онда, разуме се, мора сматрати за неправду, што му се дете, као кућевни помагач, тера у школу.

Овом ситничарењу по школама треба тражити лека. А лек, свакојако, неће се наћи у томе, што ће овај или онај ревизор, за оно два три сата бављења у школи, дати овом или оном учитељу двојку или јединицу. Учитељ, који добије двојку или јединицу, истина ће бити отеран, да не чини штете у тој школи, али ће на његово место доћи други, који ће може бити учинити још и више штете. Школа ће свакојако штетовати. Треба дакле изменити саме основе, т. ј. план и програм основних школа. Тек кад се то учини, може се тражити већа одговорност од самих извршилаца, т. ј. учитеља. Али и ту одговорност од учитеља не треба тражити овако као до сад, преко годишњих надзорника, него треба установити *сталан надзор*. Надзорник треба не само да види како се у којој школи ради, него треба и да исправи погрешке, ако их где нађе, и да учитеља још у почетку његова рада упуту на правдан рад. То садашњи годишњи надзорници не могу чинити онако, како би могли стални, јер немају времена за то; а ако би и могли, и ако где и учине, све је то доцкан, кад се већ учини погрешка.

Напоменувши доведе што налазим да у садашњем уређењу основних школа није добро, треба да кажем и то: како ја мислим да би се могло помоћи.

Кратке напомене о том ја сам чинио и пређашњих година у својим извештајима. Овде могу само да допуњим своје мишљење.

Најглавнији посао при преуређивању основних школа треба да буде: да се у њих унесу она знања, која су нашем народу *за сад* најпотребнија, и да се појача српски дух, који је по садашњим школама јако опао, ма да се силна снага троши око предавања српског језика и историје. Неговању народносних осећања и идеја главно је место у школи, а нарочито основној, па зато основној школи треба дати могућности да успешно врши тај свој задатак. Даље, нашем је народу за сад најпотребније да подигне народну привреду, а при остваривању тога задатка велику улогу мора примити на себе и основна школа. Потребу ширег образовања могу младићи кад сврше основне школе подмиривати у вишим школама, а и саморађом, ако се у основним школама упуте како треба у саморађи.

Да би пак основне школе могле успешно вршити свој задатак у поменутом правцу, мислим да не би било рђаво, кад би се основна школа поделила на два курса: *приправни* и *стручни*, од којих би сваки трајао по три године. У приправним школама, које би се налазиле у појединим општинама или селима, да се учи: *српски језик, рачун, географско-историјско познавање своје околине* (општине, среза и округа), *иртање, цевање, и гимнастика*. Српски језик да се учи практично, без упуштања у граматiku, и да се нарочито изучавају народне умотворине, у којима је језик најчистији. Рачун може остати на оној основи, на којој се налази у садашњим основн. школама, само да се материјал, који је сада распоређен на четири, распореди на три године. А ради бољег географско-историјског познавања своје околине, да буде обавезно да учитељ у трећој години пропутује и проучи са ученицима целу околину (округ). Вештинама да се подигне важност, и да се огласе као обавезни предмети. Деца, која би желела да продуже учење у вишим школама, могла би из приправних основних школа прелазити у варошке средње школе (гимназије, реалке и стручне школе); а сва остала деца, која на тај начин не продуже школовање, да буду дужна продужити учење у среским стручним школама. Овај приправни курс могао би бити заједнички и за мушку и за женску децу. — *Стручне основне школе*, као наставак приправних, да се

подижу по срезовима колико где буде потребно. Осим језика, рачуна, народне историје, географије и поменутих вештина, да се у овим школама уче оне гране народне привреде, које су ком крају потребне. Те школе треба да буду интернати, и да имају све што је потребно за практичан рад и примену онога што се у школи учи. Женске школе треба одвојити од мушких и програм за њих удезинги према потреби и задацима нашега женскиња. Уз оваке школе треба основати и књижице, којима би се служила околина ради проширења свога образовања.

Зграде како за приправне, тако и за стручне школе да подигне држава, и тако исто да набавља и све школске потребе (осим ђачких). Трошкове око овога држави да накнађују општине, срезови и окрузи прирезом.

Корист од овако уређених основних школа била би поглавито у томе, што би се имало могућности, да се одмах примени и у пракци оно што се у школи учи теоријски. Старањем пак државним око подизања зграда и набавака школских потреба постигла би се једноликост, које по садашњим школама нема. Многе незгоде, које садашње школе трпе, долазе отуда, што општине нису у стању да набаве својој школи све што треба на време. Као год што деца, која су остављена да им родитељи сами набаве што им за школу треба, остају често и без најпужнијих потреба, јер богатство њихових родитеља није у новцу, него већином у непокретном имању, па су новчано ипак оскудни, — тако исто остају неснабдевене потребама и школе, које очекују да им школска општина све набави, јер је готово правило да су општине слабог новчаног стања. Данас је врло обична ствар, да школска општина баш онда нема новаца, кад се појави потреба да се школи што год набави. У таким се случајима обично одлаже набавка до бољих прилика (које по негде никако и не наступе), а не обзире се ни мало на штете, које школа због тога мора да претрпи. Све, пак, ово могло би се отклонити, кад би држава узела на себе набавку школских потреба.

31. јула 1890. год.
у Крагујевцу

Министру познани,
Милорад Петровић
ДИРЕКТОР КЊАЗЕВ. Н. ГИМН.

НАУКА И НАСТАВА

СТАЊЕ У СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ ВЛАДЕ ДЕСПОТА СТЕВАНА ЛАЗАРЕВИЋА

од
СВЕТИСЛАВА СТ. СИМИЋА

Поглед на политичку радњу деспота Стевана. — Обележје његова доба у материјалном и духовном погледу. — Учестане везе с Дубровником, Млечима и Угарском осећају се и у материјалној и у духовној култури онога доба, које носи клице препорођаја, као и на западу. — Откуда дође непосредни подстицај нашој књижевности у XV. веку?

Непотпуно познавање споменика, који би, историјском критиком пречишћени, послужили као поуздани извори за расветљење наше старије књижевне и политичке историје, дало је маха неправилном схватању овога доба и неправедној оцени политичког делања деспота Стевана Лазаревића. Ова неправда, учињена од стране старијих историка, дуго се држала у нашој историјској књижевности. Овоме је, поред осталог, узрок и то, што се наши историци нису могли, можда баш са недовољности поузданих података, унети у дух и прилике онога доба, о којем су свој суд изрицали, него су, према данашњем гледишту, доносили свој суд о догађајима у XV. веку. Да се не бисмо, наводећи мишљења наших ранијих историка, задржали на овом питању више него што то сама потреба захтева, навешћемо само речи познатог историка, г. А. Мајкова, који, поређујући деспота Стевана са Ђурђем Бранковићем, износи овакву паралелу: «Један (деспот Стеван) бијаше сувише вјеран непријатељу хришћанском и слободу земље своје даде, само да надвлада свога личнога супарника и да посвједочи лажну или боље рећи саможиву дужност поданичку; други (Ђурђе Бранковић) једнако вараше свакога и немаше потпоре за сложну радњу противу општег непријатеља. Да су били саможиви, да нијесу умјели далеко погледаги као што треба владоцу, и да нијесу имали тврде воље, то показује влада властела који сједоше на пријесто и

не умјеше показати се достојни својега новог мјеста; сметало их је што су били нови те нијесу имали старине о коју би им се опирало и која би их подизала пред поданицима као владоце којима је од кољена царство, и што им је будућност била жалосна: ријечју новина дође на крајност, иза које још остајаше да падне државна самосталност.¹⁾ Већ овај завршетак у многоме потиरे оно што је у почетку ових речи казано о владалачким подобностима деспота Стевана; њиме се признаје, да је пад српске државне самосталности неминовна последица новина, које копирасмо из Византије. Узроци су дакле овоме паду, као што смо разложили на другом месту («Полит. и књиж. разв. до XV. в.»), лежали дубоко у основи свега нашега ранијега државног и друштвеног развијања. Тражити од деспота Стевана да их отклони, у онако тешким данима и са онако мало средстава, значи тражити нешто, што је неприродно, што премаша снагу живих људи, па ма како они били умни и енергични. А доиста, ни један владалац српски није примио управу државну у тежим приликама, него што бејашу оне, када деспот Стеван ступи на престо српски. Трагичност овога доба учинила је, да су његову изучавању поклонили своју пажњу наши најбољи историци. Овоме је зар нешто припомогло и освештано уверење, да се тек у овако тешким данима огледа величина народна, — а резултати њихових истраживања дивно нам доказују, да се наш народ има рашта поносити догађајима тога доба, у којима се изјавила сва величина моралне и умне снаге народа српског, који може по где кад и клонути, али никад пропасти.

Г. Чеда Мијатовић је покушао, у својем дивnome делу «Ђурађ Бранковић», да скине прекоре, којима су ранији историци обасипали наследника Стевана. Није наше да испитујемо, колико је у томе успео; али нам се чини, да се не ћемо огрешити о правду, ако устврдимо, да је, према свему што је до сад познато о томе времену, деспот Стеван био много заслужнији толике пажње. То је уви-

¹⁾ А. Мајков, «Истор. срп. народа», стр. 135.

ђао и г. Љ. Ковачевић, кад је писао своју знамениту студију „Деспот Стеван Лазаревић за време турских међусобица (1402.—1413.),“ којом је хтео „да, на основу до сад познатих извора, докаже, како је неправедно мишљење неких историка — а така их је већина — да се Стеван, у тих једанаест година, показао као врло невестит државник.“¹⁾ Кратак преглед политичког делања деспота Стевана најбоље ће нам посведочити неоснованост прекора ранијих историка, а уједно ће нам олакшати разумевање књижевних прилика, какве бејаху у време владе његове.

По природи догађаја, који су се збивали за време владе деспота Стевана, могла би се она згодно поделити у три одсека: први би трајао од битке на Косову до битке код Ангоре; други од битке ангорске до 1413. године, када је, помоћу деспотовом, султан Мухамед, савладавши свога брата Мусу, сео на турски престо; а трећи би трајао од тога доба до смрти деспотове 1424. године.

Страховита битка на Косову, у којој су Турци, главом свога султана, искупили победу над Србима, учинила је и на њих велики утисак. Осетили да имају посла са себи равнима — па с тога и нису, после победе, напредовали и даље, него су се вратили, да доцније, путем преговора, утврде погодбе мира. Мир би доиста и утврђен под погодбама, које су доста тешко пале Србима. Морали су примити васалске обавезе и обећати, да ће плаћати Турцима данак у новцу и да ће их са одељењем војске помагати у свима њиховим ратовима. Деспина, по народној песми Милева, најмлађа кћи Лазарева, отишла је у Једрене султану за жену „као залог овога мира.“ Деспот Стеван, и ако још млад, већ је у то доба помишљао на начин, како би се извукао из овог тешког положаја, и природно је, што је онда помишљао на Угарску, као на савезника у борби противу Турака. Да је он доиста покушавао и да изведе што је смислио о зближењу са Угарском, сведочи нам сâм Константин у своме делу о животу деспота Стевана, у коме нам казује, да се нашао међу српским племићима, који су потајно

издали султану овај план деспотов. Осведочивши се о овоме издајству, деспот је издајнике строго казнио, па је после, по причању Константинову, отишао сâм у Цариград, да се оправда код султана. Кад је у томе успео, вратио се у Србију, у којој није све ишло, како су захтевале потребе земаљске. Одмах после Косова настао је међу Лазаревићима и Бранковићима спор, који је још више убијао наду, да ће се икад моћи изаћи из тешког положаја, у који се запало. Унутрашње стање ондашње обележено је било међусобицама, које су држале земљу у непрестаној трзавици. А примљене васалске обавезе нагониле су српске владаре, да се у врло честим ратовима, раме уз раме, боре уза своје непријатеље, као њихови савезници.

Овако је незгодно стање трајало кроз цео први одсек владе Стеванове, све до битке код Ангоре, 1042. године. У овој је знаменитој битци задат страховит удар турској царевини. И ако бројем надмоћнији, Турци у овој битци подлегше, а султан са целим својим двором допаде ропства татарског, у којем и умре, не могући подносити срамоте. Пробивши се кроз редове непријатељске, јунаштвом коме се и сâм Тамерлан дивио, деспот Стеван је успео да се дохвати Европе, и ту је, у Цариграду, врло лепо примљен био од цара византијског. Познавајући из рођеног искуства слабе стране турске и видећи овај страшни пораз њихов, деспот се још у то доба решио, да промени правац своје политике према Турцима, те да на западу потражи ослонац у борби противу Турака за одржање државне самосталности. Битка је ангорска, као што се види, била од врло корисних последица по Србију и деспота. Обрт, који је наступио после ње, Константин казује овим речима: „Отъ здѣ же и порабоштенииъ свобождаеть се, вышъниимъ промыслоумъ, ꙗкоже и самъ въ завѣтѣ градъсцѣмъ ꙗго же създавъ дасть, пишеть ꙗже отъ Косова порабоштень бѣкъ исмаилитьскомоу ꙗзыкоу, дондѣже прииде царь Персомъ и Татаромъ и раздроуши тѣхъ и мене отъ сихъ роукоу богъ милостию своєю свободи.“¹⁾ Пошто је срећно, како је могао, помоћу угарском, испливао из уну-

¹⁾ Љ. Ковачевић, „Деспот Ст. Лазаревић за време турских међусобица.“ Отаџбина књ. 5. стр. 664.

¹⁾ Константин Фил., Живот деспота Стевана. Гласник XLII. стр. 272.

трашњих размирица с Бранковићима, успео је, после боја код Грачанице на Косову, да, помиревши се с Ђурђем, осигура својој земљи мир за неколико година — докле не настушише буна брата му Вука, уз којег стајаху и Бранковићи, и борбе Бајазитових синова око престола. Потпомогнут угарским краљем Жигмундом, испало му је за руком да стиша буну брата свога Вука и да, потиснувши Бранковиће, прошири своју област. А кад насташе распре Бајазитових синова, умео се њима користити. Помажући Мусу противу Сулејмана, а Мохамеда противу Мусе, деспот је Стеван повратио многе раније изгубљене земље своје очевине. Захвалан на помоћи, без које мучно да би могао савладати свога брата, Мохамед је, дошавши на владу, утврдио са Стеваном мир, који је био по Србију у оно доба врло користан. За кратко време, од Косовске битке па до 1412. год., Стеван је успео дакле да знатно прошири своју државу, да се ослободи васалских дужности и да, помиревши се с Ђурђем којег је назначио себи за наследника, осигура својој земљи и народу унутрашњи мир, који је без прекида трајао пуних 8 година, а то је случај, каква не беше још од времена Милутинове владе.

То су резултати политичког деловања деспота Стевана у прва два одсека његове владавине. Они речитије него икакве сведоче обарају тврђење Мајкова и свију осталих историка, који су као он мислили о владалачким подобностима деспота Стевана. Да је он како треба схватао свој владалачки позив, и да је имао и воље и способности да га изврши, како су то захтевале потребе државе и народа, још ће нам боље посведочити рад деспота Стевана у трећем и последњем одсеку његове владавине.

Карактеристично је, с политичкога гледишта, што се у ово доба оцажа нека сличност у унутрашњим приликама Срба и Турака, и што се код владара оба ова непријатељска народа види једнакост у тежњама за поправку онога, што је у државама њиховим било трошно. По својим духовним особинама које му чине карактер, Мохамед је у многоме наличан деспоту Стевану. Обојица у боју храбри, волели су мир, те су, кад год им је било могућно, бојној вреви претпостављали миран рад на неговању свога духа. Обојица су врло добро увиђали не-

згодан унутрашњи положај, у којем се налажаху њихове земље. После страховитог пораза у битци код Ангоре и после оних ужасних размирица око престола, које јако поколебаше снагу турске царевине, Мохамеду је била прва брига, да својој земљи осигура мир за неко извесно време, које би употребио на то, да се земља опорави и да се поврати расклиматани унутрашњи ред, у коме је основа спољној снази народној. По природи већ мирољубив, а нагнат и овом потребом своје земље, Мохамед се, по ступању своме на престо, сусрео у својим тежњама за мир са деспотом Стеваном, који му још једини у то време могаше стварати озбиљне сметње. И Србији је тада, више него икада дотле, требало мира. Косовски пораз, па за њим силни спољни ратови уз Турке и унутрашње размирице око престола још су више појачали осећаје клонолости, који су, врло је природно, изазвали поразом на Косову, а да и не помињемо последице, које обично иду уз непрестано ратовање. Монах Исаија нам је дао истиниту али жалосну слику унутрашњег стања у Србији после битке на Марици. Догађаји који су се, после ње, развијали били су, по својим последицама, такви, да су могли у ту слику унети још више жалости и невоља. И од деспота Стевана је било врло мудро и патриотски, што се је користио тадашњим приликама, те земљи осигурао за неко време трајан мир. Рад деспотов за време тога мира тек нам може, како треба, изнети у пуној светлости његову политичку увиђавност и правилно схватање својих дужности и државних потреба.

Као уман човек, увиђаван политичар и добар родољуб, деспот Стеван није могао previdети жалостан положај, у којем се налажаху у то доба Зета и Босна, и дужност своју, да поради, колико му је то према ондашњим средствима било могућно, да од Србије створи кристалizacionу тачку, око које би се искупили остали делови српске народности, на коју би били управљени погледи свих родољуба, жељних да виде отклоњене опасности, које прећуху опстанку српске државне самосталности. Сви послови које је деспот Стеван смислио и извео за време овога мира, показују да је деспоту та мисао непрестано у памети била. Њоме одушевљен, старао се он пре свега, да створи

погодбе за побољшање и јачање материјалне снаге народне, јер је народно благостање — врло је добро. Деспот поимао — најбитнија основа живота његова. У реду послова, које је, овоме тежећи, извршио, најважнији је поред повластица датих уговором Дубровчанима, што је пренео своју престоницу у Београд, и што се састарао, да од њега створи центар трговачки, давши му разне повластице, којима је олакшавао промет и полет трговачки и осигуравао трговцима што већу добит. Јасна је његова тежња, да у својој земљи створи пијацу за производе своје земље, а тој се тежњи и данас признаје не основаност него — неопходност. У овоме је он толико успео, да је Београд био доиста «радост и понос српскога народа у првој половини XV. века.»¹⁾ Углед, који му је својим старањем стекао деспот Стеван, привлачио је у њ најбогатије људе из целе Србије. Кад будемо доцније разматрали садржину животописа деспота Стевана, који писа Константин Философ, имаћемо прилике, да се боље познамо с једном врло лепом, али доста тамнога казивања главом, посвећеном подизању и улепшавању Београда. За сад ћемо само напоменути, да је деспот подигао у Београду митрополију, велику и сјајну зграду, окружену зградама за духовнике и «всаким сади оукрашена различна садовима сь многими достоињемь.»²⁾ Саздао је једну цркву у «перивоју» на «слаткој води» болницу и у њој цркву и «насади садовима всакааго избранааго плода.» Утврдио је град са седам фортификација, подигао утврђено пристаниште, за које Брокијер каже, да се затвара гвозденим ланцима који полазе од кула што бране улазак. У њему се могло сместити до 20 бродова.

Поред овога посла, утврђивања Београда, који је, у главном, извршен још у другом одсеку његове владе, отприлике између 1405.—1407. године, деспот се у овом трећем одсеку своје владе поглавито старао око тога, да у својој земљи утврди мир и ред, и осигура правду, а то су најјаче погодбе за рад, који је основа и извор народном благостању. Основаност овога тврђења најбоље нам истиче Брокијер, који је, као уман

човек и син богате Нормандије, био потпуно надлежан да суди о напретку једне земље. «Оставивши Крушевац, пише он, пређосмо Мораву на скели и уђосмо у државу деспота од Србије, красну и добро насељену земљу.... Путовао сам низ Мораву и изузевши један кланац, који држи од прилике једну миљу и који долази отуда, што се планина притисла уз реку, имадох добар пут кроз кришан и добро насељен крај. Другог дана имадох да путујем кроз шуму и по блату. Него и поред свега тога, ова је земља тако красна, како само брдовити крај бити може.... Пуна је села и сваку потребу ту намирити можеш.»¹⁾ Ова се тврђења дивно слажу са оним, што нам Константин прича о српској земљи у уводу свога дела о животу деспота Стевана. «И сиа оубо (тиче се српске земље) — вели Константин, — не тѣчию по обѣтованѣи онои точитѣ медѣ и млѣко, нѣ ꙗкоже четиремѣ временемѣ и въздохомѣ въ себѣ въсприемѣ сьоузѣ имѣти и из себѣ прочимѣ изъсылати. Не бо въ всѣи въселенѣнѣи обрѣсти ꙗсть вса блага въ ꙗдино събравѣ имѣти и по всѣи странѣ, нѣ нѣкамъ отъ чести и въ нѣкихъ мѣстѣхъ, вьстоцѣ оубо и западѣ, сѣверѣ же и юзѣ, ꙗкоже зрителиꙗ земльни глаголахоу и видѣхомъ.»²⁾ Па после овога ређа обиље у злату и сребру, којих су «источьники много чѣстны и плодны, толико възра стаюштиихъ ꙗлико что исчерпаемо, и ꙗкоже источьници исчерпаѣми сладьчаиши бьвають.»³⁾ По Константинову тврђењу, српска је земља била, сем богатства у рудном благу,⁴⁾ пуна грозних винограда, разноврсних птица, красне траве. «Разботѣвають бо вьсегда краснаѣ, нѣ тѣчию поустыниꙗ страны тоѣ нѣ и на селениѣ, прѣмножьство плодоносныхъ вьсѣхъ, рыбѣ же и всакихъ потрѣбныхъ, ихѣже господѣ прѣдасть чловѣкомѣ въ наслаждениꙗ изобилствѣ, и вса ꙗлика покори подѣ нозѣ ихѣ

¹⁾ Цитат у делу Мијатовићу „Деспот Ђ. Бранковић“ св. I. стр. 83.

²⁾ Конст. Философ, „Живот Деспота Ст. Лазаревића“, стр. 250.

³⁾ Id. ibid., стр. 257.

⁴⁾ О овоме нам богатству прича грк Кристофол у своме опису ратног похода султана Мохамеда II противу Ђ. Бранковића, „dass im Lande der Serbien Gold und Silber förmlich dem Boden entspringe wie aus natürlichen Quellen; überall, wo immer man nachgräbt, fänden sie reiche und prachttvolle Lager von Gold und Silber die mächtiger sein des die berühmten Gruben Indiens.“ Конст. Јуричек. Die Handelstrasse und Bergwerke, стр. 4².

¹⁾ Чета Мијатовић: Деспот Ђ. Бранковић, стр. 85.

²⁾ Конст. Философ: Живот деспота Стевана Лазаревића, стр. 287.

творьць.»¹⁾ Поредимо ли са овим казивањима Брокијеровим и Константиновим оно што нам се о томе сачувало у споменицима дубровачког и млетачког архива. наћи ћемо, да се она потпуно слажу, а то слагање је најлепша сведоџба о јако развијеној агркултури, трговини а нарочито рударству.

Поред множине рударских места, у којима су већином били и тргови за трговину, Србија је била пуна таквих градова, «*велико по многыхъ странахъ малѣи чести љдва приоуподобити љсть.*»²⁾ Понајјаче се међу свима истиче својим богатством и лепотом Ново Брдо, очевина деспота Стевана. Турци га називаху «мајка свију градова» — толико им импоноваше својом величином и богатством. У њему је било преко 40.000 становника, који се занимаху трговином и индустријом, а нарочито рударством, јер Н. Брдо «*war 1350.—1450. die grösste und berühmteste städtische Ansiedelung des ganzen Inneren der Halbinsel.*»³⁾

Унутрашња управа земаљска, за време деспота Стевана, држала се закона Душанова. Ради надзора управних власти путоваше сам деспот сваке године по целој земљи, исправљајући погрешке и неправде, које би могле доћи, било са несавесности чиновничке, било с неразумевања законских прописа. Да је унутрашња организација деспотовине стајала на чврстој основи, најбољи је доказ чињеница, што је у међувремену од смрти Стеванове до ступања Ђурђева на владу у целој земљи мир остао непоремећен, и што и доцније, за владе Ђурђеве, поред свих огромних намета и кулука и поред све незгодне спољне ситуације, није било нигде озбиљнијих нереда. И по народној песми знамо, да је старина Новак, одметнувши се у хајдуке, морао побећи гори Романији у Босну, јер му у земљи деспотовој не беше станка ни опстанка. Која се земља може похвалити оваквим привредним и индустријским стањем, за ту се земљу за цело може рећи, да је на путу напретка и благостања. Према овоме је са свим природно, што су и финансије српске стајале у оно доба врло добро, па баш, ако узмемо на ум ондашње незгодне прилике наше др-

жаве и финансијско стање осталих народа, можемо рећи и сјајно. Годишњи приходи деспотове ризнице износили су, по рачуну Мијатовићеву, 570.000 дуката, што је, за оно време, било врло много.

У опште узевши резултате васколиког рада деспота Стевана на овом пољу, могли бисмо се потпуно сложити с његовим биографом Константином, који их овако карактерише: «И вьсако нечѣстие попрано бысть и оустраши се, роуцѣ оубо отьѣскоше се неправѣдствоуюштихъ и сьлѣ простираемѣ, правдѣ же процвьѣши и плодѣ носивѣши. Не изгонмаше скорѣ кьснештааго, ни же богатыи оубогааго; ни же прѣвѣзимааше прѣвѣзмагаѣи прѣдѣлѣ ближньихъ; ни же изхождааше мачѣ вьвозможьныхъ, ни же праведньихъ крвь проливааше се, ни же зловлиа ни бледивиа прѣбываахоу, ни же начельствоуюштиахъ обльганиа ни же прѣславньихъ по чиноу прѣзрѣниа, ни же ина подобнаа.»¹⁾ Кад се све ово има на уму, онда није тешко пристати уз г. Ст. Новаковића, који тврди, да су у ово доба најбоље стајале ствари деспота Стевана и да се «на двору његовом почело мислити, да се враћа време моћи Немањинске.»²⁾

Овакоме мишљењу, поред осталог напретка, даваху врло јаког основа и саме личне особине деспотове, јер «сѣ же — прича Константин — оть божѣствьныхъ писаниа боѣоу оугодньиаа сьбравѣ бѣше милостивиами и вѣроу аште кѣто инѣ. Паче же изѣ давња не бивѣша такова оть царей царѣствена и изредња. Сѣжителствовавѣ же вьсточньими и западньими и вьсе изредньиѣ обичаѣ избравѣ бѣше даже до самьихъ одеждѣ, ѣже на пользоу и красешта, оружни же и промѣдени и сьвѣдеи посаждениа чиномѣ и вьстаниа ѣже кѣ слоужбѣ божѣствьнѣи, изреднаа сьблюдаѣ прочита ниа и молитви, ловлениа и сьвѣти, изьшѣствиа и вьходы, вьсемоу вьсегда по достоиню чинѣ красештоу, ѣлико сѣ южѣскоу дарицею решти: блажени живоуштеи вѣ домоу твоѣмѣ, новии Соломоне.»³⁾ Ради ових својих особина деспот је Стеван био, по

¹⁾ Конст. Философ, Животопис деспота Ст. Лазаревића, Гласник XLII., стр. 282 — 283.

²⁾ Ст. Новаковић, Ново Брдо и Врањско Поморавље, Годишњица, књ. III., стр. 296.

³⁾ Конст. Философ, Живот деспота Ст. Лазарев., Гласник XLII., стр. 249.

¹⁾ Конст. Философ, op. cit., стр. 251.

²⁾ Id. ibid., стр. 252.

³⁾ К. Јиречек; „Die Handelstrassen und Bergwerke“, стр. 55.

тврђењу Константинову, на сабору западних краљева и друге госпoде, над њвѣми свѣтлѣиши и прѣд њвѣми и паче њвѣхъ видимъ бѣ љико лоуна по срѣдѣ свѣздѣ, и из далече видимъ бѣше њсакомоу и свѣти љго њси њ мѣсто сташе не потѣкновени стоше.»¹⁾ А најмилија му забава у мирно доба бејаше «милостива непрѣстанна, прочитание же божѣственнихъ писании.»²⁾

Имајући све ово на уму, са свим је прилично мислити, да овако увиђаван политичар, уман и образован владалац, какав бејаше деспот Стеван, није могао превидети и важност неговања духовне стране народне, која је, уз материјално напредовање, најјачи израз снаге народне. И доиста, ми имамо из ондашњег доба пуно споменика његова старања, да се у народу нашем укрепи православна вера, и негују хришћанске врлине. Гледајући на лепо напредовање своје земље, деспот Стеван, пун неког ружичастог надања, пише у једној својој повељи: „и се царство ми сѣмотривъ не благоволихъ лишеноу быти моемоу светомоу монастыроу новобрьдѣскаго обила, егоже царствоу ми земля божѣственнымъ повѣленіемъ богатнѣ дароноситъ.»³⁾ Осим овога даривања манастира, он је и сѣм или у заједници са својом матером подизао манастире, који су у његово време били центри књижевни и религиозни, расадници и вере и науке, какве, разуме се, могаше бити у оно време и у онаким приликама. Кад је већ реч о манастирима, вреди забележити — јер је важно за карактеристику стања уметности у Србији онога доба. — да се у овим грађевинама, кад се сравне с ранијим творевинама оне врсте, не опажа никакав напредак у склопу, конструкцији. Али ако се сврати пажња на украсе ових задужбина, запазиће се одмах, да „у украсу ових цркава лежи најјача страна и снага тадашњег неимарства. Што није могло да изведе новoga у целом схваћају грађевина, у распореду и спољњем изгледу, то је тражило да богато надокнади обилним и укуским шарамa од преплета и листова, по довратницима, допрозорницима, луковима око прозора и веома укусно сложеним већим и мањим ружама, испод лукова, који на шареним стубовима

стоје и северну, јужну и источну страну цркава красе. — Ови разноврсни, од камена резани украси, уз лепу и правилну измену осталoга градива, по слојевима — уз црвену опеку, жућкаст и зеленкаст тесаник и бели мермер — дају овим црквама особиту драж. На њима се опажа одличан укус, плодна машта у украсима и здрав осећај за лепе сразмере. Оскудева само полет за нове облике у целокупности. — Пут за напредак био је пресечен на Косову.»¹⁾

Овај сваковрсни напредак који се опажа у деспотовини Стевановој колико је добар знак патриотске бригае деспотове о добру свога народа, толико је исто лепа сведоѣба о подобности и способности нашега народа да, при повољним условима, прими и даље развије културне тековине. Колико ми знамо, није чест случај, да се један народ, после онаке једне крваве историје, каква је предходила страховитоме поразу на Косову, користећи се миром од неколико година, тако брзо не само материјално опорави него још и да покаже знаке напретка, какве видесмо код српског народа. Г. Мијатовић је имао потпуно право, кад је, карактеришући ово доба, казао, да је «у културном погледу наступио био у народном животу тренутак, који би се могао упоредити са оним, кад пупољак очекује само још неколике благе сунчане зраке, па да се развије у пун цвет блистајући и мирис просипајући.»²⁾ — Бура, која се у суседној нам Бугарској свршила пропашћу државном, нагнала је и у српску земљу неколико тавних облака, али они не могаше заклонити сунце, под чијим се благим зрацима поче тај пупољак развијати...

Добро материјално и финансијско стање народа и државе, с поља пријатељским свезама са суседима осигуран мир, а унутра законима утврђен ред и осигурана правда, праве погодбе за успешан рад, народ подобан и способан за културни живот, а поврх свега тога народу на челу уман и образован владалац, пун љубави и одушевљене преданости добру народном — све су то били повољни услови за развитак и напредовање књижевности. Елементи су били ту; требало је само потицаја и покретача. И такав се нађе у деспоту Стевану. По очевини богат, а по образовању уман човек,

¹⁾ Idem ibid., стр. 311.

²⁾ Id. ibid., стр. 309.

³⁾ Миклошић, Monumenta serb., стр. 332.

¹⁾ М. Валтровић, Акад. приступна беседа, стр. 15.

²⁾ Ч. Мијатовић, „Деспот В. Бранковић“, стр. 112.

старајући се за благостање народно, није заборављао као што видесмо ни на умну снагу народну. «Подигнући манастире Манастију, Каленић и с матером у друштву Љубостињу, он је имао намеру, да од њих створи центре религиозне и расаднике за богаћење и промицање књижевности у народ. Старањем његовим је доиста књижевност наша онога доба пошла у напред, о чем нам сведоче многе појаве, које обележавају јачи покрет — живљи рад ондашњих нам књижевника. О љубави деспотовој према књигама и књижевницима има много помена у књижевним делима из тога доба. Константин Философ, његов биограф, казује нам, да је он „многих бо државњих житије прошде иже древлѣ вселенною поборших и нѣкими отъ чести и добродѣтели обрѣтъ имоуштиих отъ дѣл прочах же ни малы.»¹⁾ А са овом се сведоџбом Константиновом дивно слажу речи другог једног писца тога доба, који нам остави врло важан запис на једном еванђељу, које преписа по налогу деспотову. Деспот Стеван, вели се у том запису, «сѣ оусрѣдемъ же и любовію (книги) прочитовааше. Сѣ снѣ прѣмоудростъ отъ сѣх сѣ желаніемъ прибываемымъ и ползы иже отъ тѣхъ прочитаніа, сѣло бо люблѣаше сѣхъ, ꙗкоже въ царствіи и славѣ мирсѣи инѣ никтоже.»²⁾ Ценећи овако књиге и мудрост, која је у њима прибрана, а прожет љубављу према напретку народном, коме је књижевност један снажан покретач, деспот Стеван је прибирао и скупљао око себе учене калуђере са свих страна «вини ради прѣписованіа книжнаго.»³⁾ Тако нам писац овога записа, поред осталих важних бележака, прича, како је деспот дозивао из Св. Горе учене калуђере, како се он дуго колебао, да ли да се томе позиву одзове, па најзад, послушавши савете старијих отаца, пошао са још неколицином у Србију «посланіа написанаа онѣми къ приснопомнимому (Стевану) носеште молбы и моленіа въ еже съблюдати насѣ и пакы къ тѣмъ възвратити.»⁴⁾ Кад су дошли у Србију, деспот их је лено дочекао и «въ православіи же цвѣтѣи онѣхъ

посланіа зрѣвъ и въ тѣхъ лежештаа оусмотрѣвъ доухомъ же порадовавъ се и сѣ благодареніемъ множае възлюби насѣ, ꙗко отъ того полаты изышѣдша и сѣ таковыми съжителствоушѣта и въ тѣхъ волѣхъ ходешта.»¹⁾ Свршивши «еуаггеліе обходештее въсегодишное редовное число въ странахъ любостинскихъ», хтео је, вели да се врати, али деспот Стеван «оутѣшителными нѣ како и благими словеси начинааче съставити насѣ отъ еже възвратити се въ тѣ дѣни, и послѣдно обѣштѣваше отпоуштеніе сѣ довольствомъ и вештми иже тамо скоудость наплѣнашѣтими и тѣлесными потрѣби приносешѣтими, пакы вѣручааше другыи кнѣзи прѣписавачи сѣ повелѣніемъ и моле хоудость нашоу»... А ја, наставља даље, «страхъ къ стидѣнію съприпрегъ», рекох «нека буде по твојој воли и заповести, господару; онѣ же кнѣзи мѣмъ вѣданныи сѣ бѣхоу: соудіе, левитико, вгрозозаконіе, мѣрсеискыи кнѣзи цетъ и Зонара.»²⁾ После овога нам прича, како га је деспот понудио, да му сазида манастир, «ꙗко да и въ нашихъ странахъ пристаниште имашѣи въ оутѣшеніе тебѣ же и соушѣтѣмъ сѣ тобою»³⁾ на што је он, после мале недоумице, пристао, «въ обитѣли своєи болше соудивъ нежелѣи въ тоуждѣихъ роукѣдвѣлію съставити се.»⁴⁾ Овај је податак врло важан, јер нам казује, да се деспот Стеван сусрео са интелегентнијим калуђерима у жељи, да у Србији, подизањем манастира, створи књижевне центре, те да на тај начин исправи погрешку, коју је још Свети Сава учинио, пренесавши књижевни центар у Св. Гору, далеко ван граница своје отаџбине. Можда му је Бугарска, која имађаше у Трнову центар књижевни, послужила као пример, јер доиста у њој, као што се може видети, у последњим данима државног јој живота књижевност цвѣташе под утицајем рада Јевтимијева и његових ученика. — Подигнући манастире, деспот их је снабдевао свима потребама за живот и рад калуђера, које са свих страна прикупљаше, да раде на књижевности, коју је он тако ценіо. Богата ризница деспотова и намењена је била добру народном. Он је није штедио, него као Тит, по казивању Константинову, «сѣ же дѣлѣи прѣизлиха ис-

¹⁾ Констан. Философ, Живот Деспота Ст. Лазаревића, Гласник XLII., стр. 248.

²⁾ Ст. Новаковић, с арх. изложбе у Кијеву, 1874., стр. 12.

³⁾ Ibidem., стр. 11.

⁴⁾ Ibidem., стр. 13.

¹⁾ Ibidem., стр. 113.

²⁾ Ibid., стр. 113.—114.

³⁾ Ibidem., стр. 114.

⁴⁾ Ibidem., стр. 114.

пљнкаше и толико велико николиже пријем-
леи радоваше, велико ть подавае. Тогда
бо радости сввршенѣише испљнкаше се,
егда десницуо пространѣе отврзаше.»¹⁾
Како је и сам био учен човек, деспот Стеван
је са великом ревношћу истраживао и са-
бирао старе списе и давао их, као што из
овог записа видесмо, да се преписују; а
пored њих је заповедао да се преводе и
по где која дела из грчке књижевности.
Помен о овим вредним преписивачима стар-
рих и преводницима нових дела са грчкога
језика налазимо за дуго у познијим делима
XVI. и XVII. века.²⁾ Па и сам народ и
дан данас помиње и хвали ресавско писање
коме, по његову схватању, нема равна, а
то је најбоља сведоџба о знатном утицају
и великом гласу и поштовању, које су у
своје време уживали ресавски преводници.
Именом *ресавских преводника* обележава се
цела једна школа, која је у XV. веку, у доба
деспота Стевана, давала тон и правац књи-
жевности. Како су пречишћен појам о за-
датку књижевности имали књижевници ове
школе, лепо се види из предговора ка јед-
ном преводу Зонаре, који је преписао и
исправио неки Григорије (биће један од
«ресавских преводника»). У том се предго-
вору вели о деспоту Стевану, да је «љубио
књиге не само ради човечанске хвале као
оно Птоломеј, него ради користи душевне,
хотећи да њиховом премудрошћу накити
обичаје и речи и да њиховом благодећу душу
просвети и к познању Бога привуче»³⁾
Овако тачно схватање значаја књижевности
и потребе да је народ има «просишће лену
светлост на образованост људи, који су у
првој четвртини XV. века умели да значај
књижевности тако дефинују.»⁴⁾ Ми ћемо о
овим ресавским преводницима опширније,
у колико нам то допусте до сад издати

¹⁾ Констан. Филос., Живот Деспота Ст. Лазаревића, Гласник XLII, стр. 249.

²⁾ У једном апостолу подуставног писма из XVII. стол. чита се овај запис: Повелѣиѣмъ и иждивѣиѣмъ прѣзбранпаго съ господомъ въ прѣдстатѣствѣе постничествоуиѣицеи общежитѣлѣно брати великѣе лаври сръбскѣе манастира Хиландара въсврѣдобиѣишаго отьца игоумана, господина Викторѣа, оть добра извода прѣписяхомъ оть старѣихъ прѣводникѣхъ, не имоушаго ничтоже порока, въ дѣто 1660. Чтен. Общ. Ист. и Древн. Москва 1867. IV. 121. Цитат у предговору Јагићева издања Константинова дела о животу деспота Ст. Лазар., стр. 236.

³⁾ Ст. Новаковић, Срп.-слов. зборник из времена деспота Ст. Лазаревића, Starine IX, стр. 67.

⁴⁾ Ч. Мијаговић, Деспот Б. Бранковић, књ. I. стр. 114.

споменици, говорити у другом чланку, пошто проучимо рад Константина Философа, који им на челу стајаше као учитељ и управитељ. За сад ћемо се задовољити само кратком карактеристиком њиховог књижевног рада. — Према свему што нам је данас о њима познато, изгледа да се њихов књижевни рад простирао у два правца, имајући да изврши два задатка, који су историјским развојем истакнута била пред ондашње наше књижевнике. Природно је и разумљиво је, да су се код неких и науци невичних калуђера, из чијег су реда излазили наши ондашњи књижевници, морале, при преписивању, губити особине старог српско-словен. језика. То је био узрок, што су се многа места из књижевног дела рђаво преписивала или рђаво разумевала, а то је давало маха и различном схватању и тумачењу појединих догмата државних, о којима спора није смело бити. Код нас у овом погледу стајаху ствари скоро онако исто, као и мало раније у Бугарској за време владе Јована Александра и деловања патријарха Јевтимија, са чијим ћемо се радом доцније мало изближе упознати. Задахнута тежњама свога учитеља Константина Философа, који их, као ученик Јевтимијев, пренесе у Србију, добежавши под заштиту деспота Стевана — школа ресавских преводника је у нашој књижевности XV. века извршила ова два посла: прво је израдила правила, којих се у писању светих књига морало држати, да би се избегле старе погрешке и увела сталност у писању и преписивању; други је посао био старање око исправке текстова светих књига, који беху, због поменутих узрока, у многим које чем одступили од својих грчких изворника. Тога ради су се морале или преводити из нова свете књиге или раније преведене по-ређивати са грчким изворницима, те их на тај начин исправљати.¹⁾ Шта је и колико

¹⁾ У овоме је погледу врло карактеристичан предговор преписача Зонарина од 1408. год. «Ово чудно дело — вели се у томе предговору — премудрога Зонаре наје деспот Стеван, на посла по неком Тимотију у Св. Гору, да се поново и боље препише. И Тимотије, дошавши у Св. Гору, преда то Григорију. И Григорије по наручбини седне на посао. Али прочитавши тај рукопис, није га могао просто преписати, пошто није био задовољан преводом, јер га је врло груба и невешта рука писала. (Као да су га сељани писали). На послетку се реши на поправљање, али, по несрећи, није могао доћи до бољег дела, јер није било ни Херодота, ни Ксенофона, ни Никоте, ни Евсевија и т. д. При руци му се десила једина Хроника Хамартолова, те је по њој исправљао текст.» — Јагић, Ein Beitrag zur serb. Anal. Archiv für slav. Phil. V. II. стр. 16.

је на првом послу урађено, може се лепо видети из дела Константина Философа о правопису, о којем ће бити опширнијега говора, и из дела, којих је број приличан, која се доцније писаху, држећи се Константином постављених правила. О овом другом послу ресавских преводника, при данашњем стању споменика, тешко се може што казати с поузданошћу, коју наука тражи. Овај двоструки посао ресавских преводника, коме се не може порећи основаност, мучно да би могао ма колико успевати, да им се не стави на чело као заштитник и помагач главом деспот Стеван, који и сâм, као учен и образован човек, увиђаше све незгоде ондашње књижевности. Гајећи ватрену жељу да том незгодном стању српске књижевности помогне, он је са изванредним гостољубљем примао и сваким почастима обдаривао учене емигранте који, после пропасти Бугарске, добогоше у Србију деспоту, те у њему нађоше искреног пријатеља и издашног заштитника.

У свези са овим радом стоји и онај јачи полет, који се опажа у свима гранама књижевне радње овога доба. Нарочито су ондашњи наши књижевници поклањали велику пажњу историјским делима. Колико данас знамо, у време деспота Стевана су преписивана или из нова превођена, и ако су раније у XIV. в. преведена била, дела Ј. Хамартоле и Ј. Зонаре, а тамо амо по делима ондашње књижевности могу се наћи трагови већег познанства не само савремене црквене грчке књижевности него и старих класичних књижевности. Са ојачаном пак љубављу према историјским делима и преводима Хамартола и Зонаре стоји у најтепшој свези и појава млађе редакције српских летописа, за које се може очигледно поређивањем доказати. — као што ћемо имати прилике да видимо — да су постали под утицајем Константинова дела о животу деспота Стевана.

Као што се види, заслуга је деспота Стевана, што се, у то време, јави у нашој литератури покрет, каквог не беше за више од 100 година. Настави се прекинути ток књижевности у главном истим правцем, али са нешто друкчијим погледима и тежњама, које овој књижевности дају особити значај. «Заиста је, вели Рачки, за просвјетне прилике српске значајан појав, што онај исти

кнез Стјепан Лазаревић, који је невољну косовску баштину наследио не само мачем маше него и пером кријепи себи дух свој и народу ломе душевни хљебац; на даље што је у оној кобној доби потицао и друге на књижеван рад, те око себе сакупио киту умника.»¹⁾

Да ли је и колико западна књижевност утицала на нашу књижевност тога доба, не може се ништа са пресудношћу тврдити. Имајући на уму врло честе и пријатељске везе са Дубровником и Мледима, пријатељство и чест додир деспота Стевана са двором угарским и краљем Жигмундом, за кога се зна да је био пријатељ књижевности и уметности и да се и сâм огледао у стварању песама; — можемо се лако склонити на мишљење, да је све то могло имати неког утицаја и на погледе деспотове, па преко њега, као главног покретача, и на остали наш живот материјални и душевни. Овоме мишљењу као да даје потврду леп напредак уметности, а нарочито живописа, о коме нам пружају лепу сведоџбу аквареле на златној основи, које је израдио уметник Родослав као илустрације еванђеља, писаног после смрти деспота Стевана, у коме нађосмо мало час помињати поговор. Г. Ст. Новаковић, који је на археол. изложби у Кијеву гледао то еванђеље, тврди, да су оне, по мишљењу зналаца, «врло одскочиле од познатих нам старијих или савремених слика наше тадашње уметности и у слободности и лепоти пртежа, и у колориту, и у изради, да управо служи на част целој нашој тадашњој уметности.»²⁾ Када са овом оценом живописа вежемо компетентну оцену г. Валтровића о тадашњој нашој архитектури, мислимо да смемо претпостављати, да би се ови зачеци, да је којом срећом Србија била срећна, да ужива мир за једно педесет година, могла развити у леп плод и ко зна, да ли, према свему што доведе изложисмо, не би Србија, као и Италија, постала друго, ако и слабије огњиште, препорођаја. «Сви ови останци књижевности и уметности показују, да је Србија Немањића усисала била живље просвјете онога времена, те уједно јамче, да би се и у њој ови

¹⁾ Рачки, Kosovo, стр. 66.

²⁾ Ст. Новаковић, С арх. изложбе у Кијеву, 1874. год., стр. 10.

живљи развили били под дахом онога душевнога покрета, који је именом хуманизма и ренесансе прозван, да их пораз на Косову и турско завојевање скоро удушило није. Самосталан на име живот српскога народа преста управо у доба, када се је у Италији нов покрет, последије првих му стегоноша Данта, Петрарке и Бокачија, силно размахао, којим су средовјечне идеје на старо класичку просвјету душевно и умјетно присноване, изворно ипак и самостално оплођене и развијане.... Све оне мисли биле би имале какав приступ у Србију. Прије свега Србија и Босна владале су приморјем јадранскога мора од Стона до Бојане, а кад што и до Драча и Авлоне; а то приморје стајало је у непрекидном трговинском саобраштају са супротном талијанском обалом. На даље налазимо српске владаре и велможе у непрекидном дотицају с Млетци, Фиренцом, Напуљом и Римом. Уз то и Дубровник, који посредује трговином балканског полуотока, који склапа уговоре са Србијом и Босном, који даје у невољи тамошњим великашима уточиште, забаци по мало у душевну атмосферу нових идеја, које заокупљују све умове апенинског полуострва, те у очи косовске битке прима у своју службу Ј. Равењанина, првог хуманисту на источној обали Адрије. Неби ли дакле са бакље хуманизма и ренесансе, која је живо у XIV. и XV. в. горела у Италији, искра врцнула била у Србију, и овдје на приправљеном земљишту узпламтила, те и балкански полуоток у онај душевни покрет повукла, да га Ислам није последије косовске битке несмишљено прикована држао и од дотицаја с извора нове просвјете одбијао?"¹⁾

После овога што смо доведе казали о нашој књижевности и уметности за време деспота Стевана, чини нам се, да се не бисмо о истину огренили, ако бисмо на ово питање дали позитиван одговор. Завршујући овај одељак, морамо констатовати да прилике, које насташе у српској држави после смрти деспота Стевана, нису биле ни у колико повољне за развој и напредовање културног живота у опште а књижевности на по се. И ако није пропала с пропашћу српске државе, стара се наша књижевност једва држала, управо тињала, да се крајем XVII. века потпуно угаси.

¹⁾ Рачки, *Kosovo*, стр. 67—68.

ПРОСВЕТНИ ГЛАСНИК 1891.

Књижевност наша XV. века изгледа нам као самртна свећа, упаљена на свршетку државног живота Србијина, да се, при њезиној слабој светлости, још боље укаже велика трагичност, којом се одликује стара историја нашега народа. У овоме је њезин велики значај, ради којег је нарочито вредна проучавања. — Као што је овој књижевној радњи деспот Стеван био најактивнији подстрекач, тако је исто у њој био најглавнији радник, штићеник деспотов, Константин Философ, у чијим се делима могу запазити сва обележја која је карактеристична и која су јој одредила правац развоју. Пошто је Константин, родом из Бугарске, као ученик Јевтимијеве школе и присталица његових рефорама и тежњи, добежавши у Србију под заштиту деспотову, у својим делима заступао бранио и даље ширио исте идеје које и Јевтимије, глава школе, којој је и сам припадао — то је врло нужно, пре него што би се приступило проучавању дела и живота Константина Философа, испитати у најглавнијим потезима, какво је било стање у Бугарској и какве су биле тежње и реформе патријарха Јевтимија, којима је хтео да исправи, што у то доба није у Бугарској ваљало. Испитавши то, јасније ће бити многе појаве у нашој књижевности XV. века, којој потицај, као што већ нагласисмо, дође, преко Константина и његових ученика, из Бугарске.

НЕШТО О СРПСКИМ АКЦЕНТИМА

(КРАТКИ ПРЕГЛЕД)

од
Група М. Јакшића
фил. III. године

„.... das serbische hat hinsichtlich dieser modificationen der vocale unter allen slavischen, und ich wäre versucht zu sagen überhaupt unter allen bekannten sprachen den feinsten und zartesten organismus.“
Miklosich. Vergl. Lautl. 1852. p. 317.

(НАСТАВАК)

5.

Изнесавши овако у кратко акценатске особине у штокавском дијалекту, потребно ће бити изложити, бар у најкраћим потезима, и особине *чакавскога дијалекта*. Колико је мени познато, први покушај за испитивање чакавске акцентуације, учини пре тридесет година проф. А. Мажуранић¹⁵⁾.

¹⁵⁾ Slovnica jezika hrvatskoga. Zagreb. 1859.

Дотле беше о томе слабо шта писано, а и што се знало, беше непоуздано. Мажура-нић је у поменутој граматици говорио о штокавском акценту поредећи га с чакавским, али и тај посао не имађаше поузданих резултата, по свој прилици за то, што сам писац не познаваше добро ни акцента штокавскога нити пак чакавскога, него владаше неком мешавином од оба помену-та.⁴⁹⁾ Од веће су вредности Мажура-нићева поређења чакавскога акцента с руским, која је он изложио у засебној расправи⁵⁰⁾. Осем тога има напомена о чакавском ак-центу и у граматици В. Јагића⁵¹⁾, у којој је вели, да је чакавски акценат сличан с руским, а «сећа и на грчки и старо индиски»; једно је он тада и први показао, да је најглавнија разлика између штокавскога и чакавскога акцента у томе, што у чакаваца и у вишесложним речима може стајати акценат на последњем слогу. Тако се слабо шта више знало о чакавском акценту све до 1883., када се јави врло пространо дело проф. Неманића о чакавштани у опће и о њеном акценту посебице.⁵²⁾ По њему би чакавци имали само два акцента: један за кратке слоге, а други за дуге. У овом се питању с њим не слажу ни Микуличић («Vienac» од 1883. р. 763), ни Јагић (Archiv VII р. 490.), који још тврди да чакавци имају три акцента за дуге слоге: ´, ^ и трећи, који стоји између ´ и ^, али ипак ближе ´ него ли ^. Као год по Микуличић, тако и Castrapelli у својим малим лексикалним прилозима с острва Корчуле («Slovinac» од 1881. г.), — зна такође за разлику између ´ и ^ акцента. Томе од прилике на-гиње и проф. М. Кушар⁵³⁾. Чакавски дијалекат, дакле, нема ´ акценат. Сваком слогу који је у штокавском означен акцентом ´ одговара у чакаваца слог с акцентом ^, који је за један слог ближи крају речи, нпр. шток. вода, чак. вода итд. Често опет што-кавском акценту ^ одговара у чакаваца ´

на истом слогу: шток. дѣо (= дѣо), чак. дѣл; дѣб, чак. дѣб (ген. дѣба) итд. Код чакаваца се помиче акценат, кад дође предлог пред реч акценатовану ´ или ^ акцен-том: на зид, на главу; али има: иза града а не као у штокаваца: ња града. Чакав-ском акценту на првом слогу одговара штокавски на истом слогу. Ако пак чакав-ски акценат стоји на којем драго другом слогу, онда у штокаваца долази на прет-ходни слог, или као ´ или као ^ по коли-чини самогласника, нпр. чакавски: вода — вино — доброта, — градити, не знам, не дам; штокавски: вода, вино, доброта, зи-дати, не знам, не дам. На тај начин, кад се зна чакавски акценат и квантитет претход-нога слога, лако је одредити, како би се та реч штокавски изговорила. Према свему томе, главна је разлика између акцента штокавскога и чакавскога, што је у што-каваца акценат, готово увек, за један слог ближе почетку речи, него у чакаваца.

Ови односи између две поменуте ак-центуације несу случајни, и само се собом намеће питање, да ли није једна од њих старија или опћа, из које се и она друга развила? У неколико по дојаконњим испи-тивањима, а и по том, што су чакавци у многим које чему заостали иза штокаваца, који показују напредак не само у акценту него и у гласовима и облицима, — могло би се мислити, да је чакавска акценгуација старија од штокавске, али су најновија испитивања показала, да су обе данашње акценгуације, и штокавска и чакавска, по-стале од једне опће, које је нестало, а из које су се обе поменуте једновремено раз-виле. Који су пак узроци били, те су се ова два дијалекта сваки засебно развијали, данас је мучно погодити. По свој прилици, моћи ће се и за њих рећи, као год и за грчке, да су ове разлике постале у раз-личним географским и климатским приликама.

6.

Да покажемо, ради потпуности, и осо-бине *кајкавскога дијалекта*⁵⁴⁾. Код кајка-ваца се разликују у главном кратак и дуг акценат. Неки његови граматичари (Копи-тар, Метелко, Мурко, Поточник) употреб-љавају за њих називе: оштар и протежан,

⁴⁹⁾ То је дело Даничић доказао у Radu XX на стр. 151.

⁵⁰⁾ O važnosti akcenta hrvatskoga za istoriju Slav-janah (Programm der k. k. Gymnasiums in Agram. 1860).

⁵¹⁾ Gramatika jezika hrvatskoga, osnovana na staro-bugarskoj slovenštini. U Zagrebu 1864.

⁵²⁾ Čak višch-kr atische Studien, von D. Nemančić. I. Accentlehre. Wien 1883. Оцене Јагићеве у Archiv-у V. VII р. 49, и V. II р. 155. —

⁵³⁾ Poví est jezika našega hrvatskoga ili srpskoga od najstarijih vremena do danas. U Dubrovniku. 1835.

⁵⁴⁾ Види „Начертание славянской акцентологии“, од Р. Браунта. С-Петербургъ. 1881.

и обележавају први грависом (˘) а други акутом (´). И. А. Бодуен де Куртене употребљава такође гравис (˘) за кратке слоге, а на дугом пише циркумфлекс (ˆ); акут (´) ставља на оне слоге, за које му се чини, да су на средини између кратких и других⁵⁵). На супрот овима, Лука Светец⁵⁶) држи да је кајкавска акцентуација музикална, те је предлагао исту систему акцената, какву су за штокавце предлагали Шуњић, Јагић и Будмани, дакле, четири акцената. У том се питању с њим слажу и Себ. Жепић и Ан. Јанежић⁵⁷). Најпосле Шкрабец и Ваљавец налазе три акцената: општар, дуг и високодуг.⁵⁸) Што се тиче суштине самих акцената, Ваљавец се одваја од осталих и прима, с неким ограничењима, мишљење Мазингово о двосложном акценту. У том је смислу и Светец још раније говорио о „ritmičkom priglasaku“, за који Ваљавец вели, да није ништа друго до други део двосложнога акцената. Данас се сматра као најпоузданије мишљење Шкрабчево и Ваљавчево. Они су у једно по најбоље показали и разлике између кајкавскога и штокавскога акцената. Те се разлике састоје у овоме: а) општар акценат (˘) ограничен је само на последњи слог или на једносложне речи: vŕatà, gologlāv, bõb итд.; на осталим слоговима мења се на ´: vŕàna, dlàka, rìba итд. — б) краткога акцената (˘) немају, место њега стоји ´: sèlo, jèzik, žèna итд. Замена ˘ и ´ акцената акцентом ´ најбоља је у Крањца. Врло је интересан резјански говор, у коме се од чести сачувала краткоћа слогова који несуду на крају, особито, кад у њима долазе самогласници е, ђ, о. Сам Миклошић вели, да се у његовом родном месту, у Штајерској, на граници Угарске, такође очувао кратак акценат (˘) на слоговима, који нису на крају: žèna, slāma итд. Осем тога карактеристично је, што је акценат ˘ врло несталан: а) кадшто одговара српском ˘: prāvda, bārka итд., б) често замењује српски ˘: sprāva (спрāва), pāra (пāра) итд., в)

⁵⁵). Општ фонетика резјанских говорива итд., стр. 7.

⁵⁶). Podgorski (L. Svetec). O slavenskom naglasu ali akcentu (Nov. gosp. obrt. in narodne) 18 3.

⁵⁷). Seb. Žepić. Novice 1867. p. 353. — An. Janežić. Slovenska slovnica p. 22.

⁵⁸). P. Škrabec. У програму гимназије у Новом селу, за годину 1870.

— М. Ваљавец, у Radu jugoslavenske Akademije XLIII, XLVII итд.

ређе одговара српском ˘: lūla (лūла), bātina (бāтина) итд.; г) по некад стоји место српског ´: jèla (jèла) итд. и д) најпосле стоји на слоговима који су у српском ненаглашени: vodā, sinū, blagō⁵⁹). И према том, дакле, у кајкаваца само ˘ акценат има свој одређени етимолошки смисао. Иначе је акцентуација кајкавска ближа чакавској него ли штокавској.

7.

Прегледавши овако, у главном, акцентске особине у сва три наречја нашега језика, да видимо за часак, има ли и коликога удела има акценат у метрици тих народних песама.⁶⁰) О овом је питању код нас досле доста писано. Већина писаца трудила се да дозна, да ли главну улогу игра у народном десетерцу — поред станих десет слогова и дијерезе иза четвртог слога — акценат или квантитет (дуго без акцената). Најпре је Јагић истакао⁶¹), коју после прихвати Л. Зима⁶²), кажујући, да народни десетарац не пази ни на акценат ни на квантитет нити на обојем. Али је са свим прецизно изрекао проф. П. Будманин у једној расправи својој⁶³) да је основа народном десетерцу музички ритам. Ову је мисао лепо систематизовао Л. Зима⁶⁴), те по њиховом мишљењу, народни певач не пази ништа на акценат него само на музични ритам. После Вебер⁶⁵) — знајући, да има много места где се акценат слаже с музичким ритмом тврдио, да на тим местима пази певач на акценат. Да би објаснио тај појав, вели да је томе узрок сама природа нашег језика, у ком има много трохеја, те се певачу просто намећу. И доиста, ово се не вреди за песму, кад се пева. Али, кад песма казује, прича (што Вук вели „се из књиге чита“), онда је то друго. У овом се случају — вели Зима — на акценат, али само на крају стиха:

⁵⁹). Знатна је особина и то, што у штокаваца никад акценат ˘ на основном а, осем једног глам итд.

⁶⁰). Овај је одељак израђен по расправи проф. Вебера (Program zagreb. gimnazije za 1885/6).

⁶¹). Књижевник 1864., стр. 322.

⁶²). Програм карловачке гимназије за 1874/5.

⁶³). У Извешћу ц. к. дубровачке гимназије за 1874/5.

⁶⁴). У Radu jugosl. Akademije књ. XLVIII итд.

⁶⁵). У Radu XI, стр. 24.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

Богишићева зборника⁶⁶⁾, чије песме имају увек раван број слогова, могло би се закључити, да је нашим народним песмама некад била основа само ритам, јер и он сам вели да је за пређашњи изговор акцента врло тешко наћи критерију. Новија испитивања наше метрике доказују, да се у новијим песмама обраћа све већа пажња на акценат, и управо, истиче тежња, да се акценат и ритам сложе. То се лепо може видети у црногорским песмама, које певају новије догађаје и у којима има највише чистих трохејских стопа по акценту, много више, но у песмама, које певају старије догађаје.

У најновије време писао је у Јагићеву Archiv-у (Band IX. 1.) проф. Волнер опширну расправу о нашој народној метрици, и то, може се рећи, много доследније од осталих испитивалаца. Он је у испитивање унео поред јуначких и женске песме, и исцртао их по музици наших народних песама, какву имамо у Кухачевој „Збирци јужно-словенских народних појјевака“. Резултат му је онакав, како мало час напоменусмо: т.ј. да се у песмама, што год су новије, све више пази на акценат. То је лепо показао примером, наводећи песму „Царица Милица и Владета војвода“, за коју вели, да је постала у оно време, кад се еписки десетарац почео са свим речитавно изговарати и ритам се мелодије покривао удешавати према акценту речи. Толико акценату у народној метрици. У уметничкој поезији нашој, нарочито хрватској, појавили су од неког времена писати стихове без акценату, али се и покрај тога може видети, да већина просто мрцвари акценат, премештајући га самовољно с једнога слога на други и акценатујући сад штокавски, сад јавски. Крајње је време, да и они једном број изуче акценат свога језика, за што им корисно могле послужити расправе Богишићеве.

8.

Да рекнемо бар неколико речи о појави врло сродној акценату, о тако званом *акценту* или дужини и краткоћи неактованих слогова. Квантитет је био значајан појав још и у историји акцентуације.

⁶⁶⁾ „Народне пјесме из старијих приморских записа,“ од В. Богачић. У Београду. 1876.

У старој латинској акцентуацији акценат је био тврдо везан за последња три слога, и то једино снагом квантитета претпоследњег слога. Тако је било и у другим језицима, на пр. грчком⁶⁷⁾. А у свима тим језицима био је квантитет поред акцената најзнатнији разлог јасности наглашавања појединих речи, које је мало по мало стало нестајати нестајањем самога квантитета. То се лепо може видети у старом грчком језику, чији акценат беше врло звучан и музикалан, услед јаког квантитета, док у новом грчком језику квантитета готово и нема.

И у словенским језицима има извесна количина квантитета, јер у њима — како вели Миклошић — беше некад дугих вокала. Данас их има само у три словенска језика, од којих су у нашем језику, без сумње, најбујнији, јер, као год што је наш народ оном знатном конзервативношћу сачувао многе обичаје из старих времена; тако нам и језик показује највише старинске простоте међу свима словенским. Иако ипак се и у нашем језику губи дужина вокала, ако се као квантитет наводи иза акцентованог слога или пред њим. О том се лако уверити, ако се упореди говор по градовима и по селима, која су далеко од цивилизације, јер ће се опазити да градски говор занемарује дужину много више од сеоскога. Тако се по градовима обично говори: чувам, чувајући, жене (gen. sing.) жена (gen. pl.), док се по селима увек чује: чува̄м, чува̄јући, жене̄, жена̄ итд.

По најновијим истраживањима знаменитог слависта А. Лескина⁶⁸⁾ квантитет је у словенским језицима учинио врло знатне промене. За сад је поуздано — вели он — да су вокали е, о, њ, и, њ — првобитне кратке, а вокали ђ, і, и, у — првобитне дужине; упоредна граматика пак у новије време све више потврђује, да и вокал а припада првобитним дужинама. Носни вокали, било да су постали из дугог с назалом или из краткога с назалом, имали су, на сваки начин, такав облик и у прасловенском и такође

⁶⁷⁾ Corssen. Ueber. Auspr. Voc. u. Ret. d. lat. Sprache? II. p. 892.

— Weil и Benloew. Theor. gén. de l'acc. lat. p. 119.

⁶⁸⁾ Untersuchungen über Quantität und Betonung in den slavischen Sprachen. I Die Quantität im Serbischen. Leipzig. 1885.

су сматрали за дуге. Тако мисли Лескин, и ако овој подели никако не одговара наслеђени квантитет словенских језика, јер се неки од ових вокала налазе често и као кратки и као дуги. Али надати је се, да ће ове односе објаснити упоредна грамика, на чијој је основи Миклошић већ учинио један покушај у том смислу⁶⁹⁾. Он се ограничио само на испитивање назалних вокала и поделио их на младе дуге, који зависе од каквих увета: контракције, места пред извесним консонантима итд., и на старе дуге, који не зависе ни од каквих погодаба. Лескин је у поменутом свом делу управо наставио његов рад, и то почињући српским језиком, за који, вели, има највише грађе. А, што је најпотребније — српски језик има покретан и ни за један слог невезан главни акценат (Hochton), којег се место, у српском, поредећи га са чакавским дијалектом и руским, у врло много прилика може успоставити као и квантитетска разликовања. Да би пак излагање било јасније, он је двојио унутарње слоге од спољашњих, јер су и по самој природи својој различни. Разредбу номина чинио је по кореним наставцима, а то и јесте најбољи пут, јер често неки наставци захтевају одређене квантитете претходних слогова. Вредно је истакнути овде, да резултати његових испитивања иду у прилог мишљењу: да у речима нашега језика, за које неки веле да имају два акцента, онај други слог није акценат него дужина. Лених прилога и допуна овом делу има у оценама В. Јагића и Т. Маретића⁷⁰⁾. Осем тога Маретић је написао и једну специјалну расправу о квантитету нашега језика⁷¹⁾, у којој су, на основу Миклошићева испитивања, навођени многобројни и занимљиви примери, којима се много што шта у акцентуацији нашој може расветлити. Најпоследње помена о квантитету има и у многих старијих наших писаца, особито у грамикама Јагића, А. Мажуранића, В. Пацела и др. У осталом, ово се питање, тако рећи, тек и почело озбиљно претресати, те је немогуће у овако кратком прегледу изнети чисту слику вредности квантитета у нашем језику. Довољно

ће бити, ако се из овога прегледа могне бар сазнати: шта је до сад рађено на квантитету нашега језика, и којим се методом служио који писац при свом раду.

9.

Из свега, што је досле речено о акцентима нашега језика, може се извести, да нам је акцентуација врло разноврсна и особито музикална, те нам све ово мож послужити бар као кратак преглед најзнатнијих особина. Али нам остаје да покажемо оно, што је овде најглавније и за чим се непрестано до сада и тежило, — науку или правила о промени наших акцената. На ово су питање, као на најглавније, помишљали многи филолози наши, али су се мало њих одлучили на покушај, да нађу какво правило, по ком би се равнали акценти у својем мењању. То је једно од најтежих питања у науци о нашим акцентима. Требало би радити, на истом онда знати, колико је мучан и колико времена иште посао: тумачити и сводити у правила овако разноврсан и непостојан акценат, какав је у нашем језику, где још и онај, који непрестано живи у крају у ком влада чист акценат, — доста пута мора двоумити, како ваља обележити изговор једне речи коју је недавно чуо! Да би се потврдила тешкоћа овога посла, да наведемо мишљења неколико испитивалаца. Вук је још у Рјечнику од 1818. године, говорећи о нашем акценту (ср. LXXI), изразио сумњу: «Бог зна — вели — хоће ли се кад моћи научити акценат нашега језика, него од народа слушајући говорећи с њим.» Даничић на једном месту вели, да би за цело наука о српском језику много добила, кад би се сазнала правила акцентима, али да се до тога не мога доћи, докле год се не одреде акценти свакој речи у свима облицима, и докле се — што је најзнатније — не сазна, какав акценат добивају речи, кад постају. Маретић опет вели, да је то (правила за промену акцената) најдрагоценија тајна, и да би врло вредно било пронаћи јој кључ.

О тешкоћи овога посла сведоче врло лепо разноврсност и несталност наших акцената. Тако нпр. имамо глаголе: сведоче и копањ, који, као што се види, имају исто акценат у овом облику, а кад се састављају с предлогом за, онда имамо: засведочи

⁶⁹⁾ Denkschrif. d. Wiener Ak. phil. hist. Kl. XXIX.

⁷⁰⁾ Archiv für slavische Philologie, B. VIII. 2. и B. IX. 1. —

⁷¹⁾ Rad jugosl. ak. LXVII.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

WWW.UNILIB.RS

законѣ! Тако исто речи: голѣб и облак, имају исти акценат у свима облицима, осим локала, у ком гласе: голѣбу и облаку! Или речи: братучед и пријатељ имају у свима облицима исти акценат, само у 6. пад. мн. гласе: братучедима и пријатељима. Оваких примера има врло много.

Најпосле ће јако сведочанство о тешкоћи овога посла бити и то, што доселе находимо, само код неколико писаца, покушаје у том правцу. — Колико смо могли разабрати, први се на овај посао одлучио Дела Бела, објавивши у граматичи пред Речником својим нека правила о акцентима, која и дан данашњи имају своју извесну вредност. После њега имају у једној расправи фра М. Шуљића⁷²⁾ нека правила о „скакању акцента”, којима је с временом и вредности нестало. Али се тога посла латио с највећим одушевљењем и одважношћу А. Мажуранић⁷³⁾, који је после дуга узалудна труда, за којим и сам жали у предговору, осетио да је тежња његова неостварљива. Резултати су његових истраживања „општа правила”, како их он зове, и правила о промени акцента у деклинацији и коњугацији. Али се на њих нико, ко зна добро штокавски акценат, не сме ослонити, јер су врло непоуздана, а непоуздана су за то, што сам писац није добро владао ни акценатом штокавским нити чакавским, него неком мешавином од оба два. И у поменутој граматичи П. Будмана имају нека правила о акцентима, али су и она неподесна, јер нису прецизна, а после су израђена на основу акцента који влада у далматинском приморју и дубровачкој околини. Даље је радио на овом послу и А. Вебер⁷⁴⁾, који је, тако рећи, само сузио поменута Мажуранићева правила. Најпосле је Даничић сабрао правила о промени акцента у придева (у номиналној и сложеној деклинацији и компарацији)⁷⁵⁾ и у глагола⁷⁶⁾, али нам ни она не могу послужити као правила, на основу којих би се могле сазнати промене акцента у свима облицима, и која би могла поднети за граматику.

⁷²⁾ De ratione depingendi rite quaslibet voces articulates итд. Vienne. 1853.

⁷³⁾ Slovnica hrvatskoga jezika. Zagreb. 1859.

⁷⁴⁾ Gramatika hrvatskoga jezika. Zagreb. 1872.

⁷⁵⁾ Rad XIV, стр. 109.

⁷⁶⁾ Rad VI, стр. 146.

Према свему, што поменуемо, није никакo чудо, што се код свих испитивалаца утврдило мишљење, да се акцентуација српске деклинације и коњугације не да свести у извесни број правила, као што је то у грчкој и латинској граматичи. А кад би се баш и то омогућило, онда би претходно требало с помоћу музике одредити свима акцентима висину и дубину тона, и означити из колико се и каквих тонова састоји сваки од њих. Опће пак „начело о акценту”, о коме су неки наши граматичари по што год споменули — готово је апсурдно, јер би ту ваљало изрећи начело природнога ритма или музике нашега језика.

Ми ћемо покушати овде да изнесемо неколико опћих правила о промени наших акцената, до којих смо могли доћи проучавањем свих горе поменутих писаца, те ће тако, ако буде каквога успеха, хвала припасти онима, који су нам у том послу претходили и као углед служили. Ево тих правила:

1., У српском језику имају четири акцента (нагласка): “ (општар), ‘ (кратак или благ), ‘ (дуг или протегнут) и ‘ (високодуг или снажан).

2., На једној речи може бити један нагласак у правом смислу речи.

3., Акценти “ и ‘ могу стајати само на првом слогу у речи.

4., Једносложне речи могу имати само “ или ‘ акценат.

5., У речима од два или више слогова не може акценат стајати на последњем.

6., У јужном дијалекту место источнога ‘ стоји ије, а место источнога ‘ стоји ије.

7., Чакавски и моравски (?—Ур) говор немају акцента.

8., Кад се две речи изговоре као једна, онда прва губи акценат, а с друге прелази на прву¹⁾.

9., У именица се акценат већином влада по акценту gen. sing. —

10., Ако су акузатив и генетив једнаки, и акценат им је једнак. — Dat., instr. и loc. pl. имају исти акценат. —

11., Све именице у gen. pl. имају ‘²⁾

12., Именице с акцентом “ у gen. sing. мењају га само у gen. pl. на ‘.

¹⁾ Да ли исти глас другачији? — Ур.

²⁾ На ком слогу? — Ур.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

13., Именице с акцентом $\grave{}$ на претпоследњем слогу у gen. sing., мењају га само у gen. pl. на $\acute{}$.

14., Све једносложне именице с уметнутим a имају $\grave{}$ акценат и мењају га само у gen. pl. на $\acute{}$.

15., Иза акцента $\hat{}$ не може стајати ни један од друга три акцената.

16., Ако је у инфинитиву $\grave{}$ или $\hat{}$ акценат, онда је исти и у садашњем времену. —

17., Ако је у инфинитиву $\acute{}$ или $\grave{}$, онда се мења у сад. времену на $\acute{}$ а $\acute{}$ на $\hat{}$, и то само онда, кад је акценат на претпоследњем слогу основе, иначе остаје исти као и у инфинитиву.

18., У првом пређашњем времену акценат је као и у инфинитиву, осем у 2. и 3. л. јед., где се сваки акценат претвара у $\hat{}$; ако пред тим $\hat{}$ има још који слог, онда он добива $\acute{}$. Последњи слог увек добива $\acute{}$.

19., У другом пређашњем времену акценат је као и у садашњем, само још и друга половина уметка добива $\acute{}$.

20., У начину заповедном с наставком $и$, акценат је као и у инфинитиву, а ако је с наставком $ј$, онда му је акценат као у сад. времену, и последњи слог добива $\acute{}$.

21., У првом глаг. придеву акценат је као и у инфинитиву.

22., Ако је у инфинитиву акценат на претпоследњем слогу основе, акценат је у другом придеву као и у садашњем времену; иначе је као и у инфинитиву.

23., У прилогу времена садашњег акценат је као и у садашњем времену, само још и уметак добива $\acute{}$.

24., У прилогу пређашњег времена самогласник који се нађе $ц$ ед наставком добива $\acute{}$.⁷⁷⁾ —

(СВРШЕНЕ СЕ)

⁷⁷⁾ Свакако ће многим корисно послужити, ако не ведемо оних шест закона о акценатима нашега језика, којима се нашло доста потврде у народном говору и које је проф. Љуб. Ковачевић — приказујући поменуто дело Мазингово — изнео у Јагаћеву Archivу В. III. стр. 695.:

1., Акцентван је слог у речи онај, који има најјачи и највиши т.п. Има само један тако наглашен слог, по том

ДРУГО ПУТОВАЊЕ

НАСТАВНИКА И УЧЕНИКА ДРУГЕ БЕОГРАДСКЕ ГИМНАЗИЈЕ

ПО СРБИЈИ И ПО БОСНИ

1890.

од

ДР-А НИК. Ј. ПЕТРОВИЋА, ЉУБ. МИЉКОВИЋА, П. А. ТИПЕ,
П. С. ПАВЛОВИЋА, Ж. Ј. ЈУРИШИЋА.

II.

КРОЗ БОСНУ

(НАСТАВАК)

Одмах иза Снегова лежи село Млађевац. Оно је мало веће од Снегова, али се и оно завукло у брда.

На петом километру од Зворника почиње Просјек Огромна самоникла стена притисла Дрину с леве јој стране. Туда није пређе било пута, колико да се човек с човеком мимоћи може. Често се дешавало да се коњ с товаром стропошта у Дрину. Стену обићи било је тешко. После

и само један акценат у речи. Сви су остали слогови у речи дубљи и слабији од акцентованог. —

2., Има четири акцената: два, у којих тон расте ($\acute{}$ и $\hat{}$) и два, у којих тон пада ($\grave{}$ и $\hat{}$). Оба прва могу стајати само на првом (или једином) слугу у речи, друга два на свима осим последњег (или јединог) слога. —

3., Сви слогови који стоје пред слогом акцентованим са $\acute{}$ или $\hat{}$ имају дубок тон, у кратко, једнаке висине и јачине, или ако има какве разлике, ова је тако малена, да је и не опажамо. —

4., Сви слогови који долазе иза акцентованог, падају прогресивно како у висини тако и у јачини тона, све до саршетка речи, а могу бити кратки или дуги; дуги по битности одговарају онима који су акцентовани с $\hat{}$, кратки онима, који су акцентовани с $\acute{}$ акценатом.

5., Слог који је најближи оном, у кога је акценат који расте ($\acute{}$ или $\hat{}$), има и у погледу јачине и висине тона, средњи тон, јер служи као посредник између кулминационе тачке високога тона и свих осталих слогова с дубоким тоном. И овај слог са средњим тоном (по Мазингу друга половина двосложног акцената) може, као и остали слогови с дубоким тоном, бити кратак или дуг, и по својој битности одговара слоговима акцентованим с $\hat{}$ или $\acute{}$.

6., Средњи је тон према високом тону дубок, док би према слоговима с дубоким тоном, који му следују, имао играти улогу високога тона. Исто је тако сваки слог који стоји ближе акценту речи размерно виши, него сви остали, који му следују. За то, ако дефиницију акцената налазимо у већој висини или јачини слога према другима, то би се могло у речима српскога језика наћи и више од три слога, које бисмо морали сматрати сад за акцентоване, сад за неакцентоване.

окупације почела је влада босанска да оправља старе, и да гради нове друмове. Дошао беше ред и на Просјек. Он је проширен динамитом, и сада је диван колски пут као по длану. Све су то урадили бошњаци на кулук. Ни „хрџа“ за то добила нису. Надзор су вршили инжињерски официри и инжињерске трупе, у опште, а бошњаци су кулчили, и то и Срби и Турци.

Просјек је богат нарочито у фауни хелицида којих овде нађосмо у необичној множини и разноликости. Многе познате феле *Helix*-а (*Helix pomatia*, *strigella*, *pulchella*, *sericea*, *fruticum*; *Pupa muscorum frumentum*), које нађосмо и на десној обали Дрине, опазили смо и овде, само с том разликом, што их на нашој страни беше необично ретко и на врло великим размацима, па их је и тако мало и донесено у Београд. Овде пак њих је било целом дужином Просјека тако много, да би сваки конхиолог само на овом месту имао лепе прилике, да проучи фауну мекушаца сувоземних овога краја Босне. Да се могло само дуже остати на Просјеку, и да смо се могли петити уза стрмен Просјечку, нема сумње, да би нам збирка била већа и потпунија, али и овако, колико се само могло уз пут накупити, ове хелициде чине већ једну лепу омању збирку. Једно стакло, у коме су биле ситније хелициде, неко је од ученика на даљем путу изручио, и тако је збирка њихова са неколико фела оштећена. Поред конхилија наишли смо испод камена у Просјеку и на врло лепе егземпларе *Lithobius*-а, *Julus*-а, *Scorpio*, *Oniscus* (целу фамилију с младима) и др.; од рептилија опажене су: *Bufo vulgaris*, *Nyla arborea* и *Vombinator igneus*.

Цео Просјек, а и сва брда, чијом је педином изведен ванредно леп насип, састављен је из једног кречњака вероватно старости тријаске.

У Просјеку су брата ове биљке:

Ranunculus lanuginosus L.; *Chelidonium majus* L.; *Corydalis ochroleuca* Koch.; *Arabis turrita* L.; *Arabis croatica* Schott.; *Viola odorata* L.; *Viola hirta* L.; *Polygala comosa* Schk.; *Polygala cabarea* Schultz.; *Dianthus petraeus* W. K.; *Coronaria flos cuculi* A. Br.; *Moehringia Pona* Re b.; *Moehringia muscosa* L.; *Linum capitatum* Kit.; *Geranium dissectum* L.; *Hypericum hirsutum* L.; *Hypericum hirsuto* × *barbatum* m.;

Hypericum perforatum L.; *Oxalis corniculata* L. (Јошевачки камен); *Rhamnus rupestris* Scop.; *Aruncus silvester* Host.; *Rubus tomentosus* Broch.; *Rubus glandulosus* Bell.; *Potentilla argentea* L.; *Agrimoniun Eupatoria* L.; *Pyrus Malus* L.; *Pyrus communis* L.; *Epilobium hirsutum* L.; *Epilobium montanum* L.; *Sedum maximum* L.; *Sedum acre* L.; *Sedum album* L.; *Sempervivum hirsutum* L.; *Saxifraga rotundifolia* L.; *Anthriscus sylvestris* L.; *Seseli gracile* W. K.; *Peucedanum Austriacum* Koch.; *Hedera Helix* L.; *Lonicera caprifolia* L.; *Galium sylvaticum* L.; *Asperula cynanchica* L.; *Asperula aristata* L.; *Stenactis bellidifolia* Al. Br.; *Filago germanica* L.; *Inula conyza* DC.; *Carpesium cernuum* L.; *Bidens tripartita* L.; *Anthemis tinctoria* L.; *Tussilago Farfara* L.; *Petasites officinalis* Moench.; *Carduus crispus* L.; *Cirsium oleraceum* Scop.; *Centaurea scabiosa* L.; *Campanula Trachelium* L.; *Campanula linifolia* Lam.; *Campanula procurrentis*; *Campanula persicifolia* L.; *Calluna vulgaris* Salisb.; *Cynanchum Vincetoxicum* k. Dr.; *Onosma stellulata* W. K.; *Solanum Dulcamara* L., *Solanum nigrum* L.; *Verbascum thapsus* L.; *Linaria minor* Desf.; *Veronica chamaedrys* L.; *Veronica Beccabunga* L.; *Satureja montana* L.; *Mucromeria Pulegium* Bth.; *Salvia glutinosa* L.; *Salvia pratensis* L.; *Primula acaulis* Jacq.; *Cyclamen europaeum* L. (скрж); *Anagallis caeruleae* Schreb.; *Plantago lanceolata* L.; *Plantago media* L.; *Plantago major* L.; *Chenopodium Botrys* L.; *Polygonum amphibium* L.; *Rumex crispus* L.; *Rumex pulcher* L.; *Rumex Acetosad* L.; *Rumex Acetosella* L.; *Euphorbia glareosa* M. B.; *Parietaria erecta* M. B.; *Betula alba* L.; *Allium flavum* L.; *Panicum crus galli* L.; *Alopecurus pratensis* L.; *Pleum Boehmeri* Wib.; *Bromus molis* L.; *Brachypodium sylvaticum* K. S.; *Agropyrum glaucum* Desf.; *Asplenium ruta muraria* L.; *Asplenium septentrionale* Liv.; *Aspidium Filix mas* Liv.; *Scelopendrium officinarum* Siv.; *Pteris aquilina* L.

Одмах иза Просјека лежи Бјело Поље, иза њега Злохођане са својим чувеним Берђелез-каменом. То је висока стена, над којом се скоро вазда вију орлови. По својој усамљености усред Дрине опомиње на Бабакај у Дунаву. Петрографски материјал што Берђелез саставља еруптивне је природе. Макроскопски гледан представља нам једру зелену трахитоидну стену, а који је баш тип има микроскоп да реши. На нашој страни преко пута Злохођана лежи Плетаница. На том месту Дрина ужасно

хучи, јер скаче преко камена, као оно Дунав на доњем Бердану. Ко прође Дрином код Злохођана а на Бременима, тај нека се никакве воде не боји, веле Бошњаци. Село Злохођане добило је, по свој прилици, име своје од „зло ходити“, јер ту се доиста зло ходи.

Кад се пређе Берђелез, поново се јавља кварц-конгломерат, а код Злохођана настаје кречњак јако прожман калцитним жицама.

С овога места леп је поглед на планину Гркињу, која је сва лепом растовом гором обрасла, а до ње к западу пружила се планина Мостарић. Велимо „планина“, јер их тако тамо зову, али у истини то су тек брегови, који су шумом обрасли. Обе „планине“ биле су пређе тако зване „народне горе“, а сада спадају у „ерар“ државни, и нико за живу главу не сме у пима дрвцета посећи, без нарочита одобрења од предстојника.

Од Злохођана пређе се каменичка (а зову је махманска) река, иза које је село Цевање. Онај део села што лежи у брду зове се горње Цевање; оно је све у планини, и у њему живе сами Срби; а онај део што силази мал' не до Дрине зове се Доње Цевање, и у њему живе сами Турци. С наше стране према Цевању лежи село Будишић.

Мало даље од Цевања с леве стране друма има врло опао хан — Цевањски хан, који и сада ради, али је више налик на какву развалину но на хан. Према Цевањском хану лежи један део наше Доње Тријешнице.

У атару Новог Села испод кречњака промаља се мека, сјајна и шкриљаста глина. Шкриљац овај — по карти аустријских геолога верфенски — пружа се нешто јаче од 100 метара, па одмах за тим понире под кречњак, који одавде па све до близу Дрињаче доминира над осталим стенама. Испод њега по многим усецима или местима, где је ерозијом однет, виђају се већ раније помануте петрографске твојевине. Тако, близу каменичке реке развијен је верфенски шкриљац; при дну брда код Каменице моћна је маса кварца, преко од српског Збир-брда он прекрива шкриљац. Ово се виђа још на неколико места, идући Косјереву, које лежи на кречњаку; а одавде се почиње

уска долина Дрињина поступно ширити све до утока Дрињаче.

Од Просјека до Злохођана и Цевања, и око овога брата су ове биљке:

Nasturtium amphibium K. Dr.; *Diploaxis murabilis* L.; *Capsela bursa pastoris* Mch.; *Kitabelia vitifolia* Wild.; *Althea cannabina* L.; *Lavatera thuringiaca* L.; *Geranium phaeum* L.; *Geranium Robertianum* L.; *Medicago maculata* Wild.; *Medicago minima* Lam.; *Trifolium repens* L.; *Lotus orniculatus* L.; *Vicia lathyroides* L.; *Lathyrus pratensis* L.; *Rubus caesius* L. (оструга); *Geum urbanum* L.; *Fragaria vesca* L.; *Fragaria collina* Ehrh.; *Potentilla reptans* L.; *Epilobium palustre* L.; *Aegopodium Podagraria* L.; *Peucedanum chabrei* Koch.; *Galium Mollugo* L.; *Galium verum* L.; *Galium cruciata* L.; *Asperula odorata* L.; *Asperula Taurina* L.; *Sherardia arvensis* L.; *Chrysanthemum Parthenium* L.; *Senecio vernalis* W. K.; *Senecio vulgaris* L.; *Convolvulus sepium* L.; *Convolvulus arvensis* L.; *Echinopspermum Lappula* Lehm.; *Pulmonaria mollissima* Kern.; *Physalis Alkekengi* L.; *Verbascum philomoides* L.; *Verbascum nigrum* L.; *Digitalis fuscens* W. K.; *Melampyrum sylvaticum* L.; *Glechoma hirsuta* W. K.; *Lamium maculatum* L.; *Lamium purpureum* L.; *Asarum europaeum* L.; *Alnus glutinosa* L.

Дан беше врло топал, а ми сви добро расположени; из разлога, што смо на овом месту имали много да прибирамо, ишли смо сразмерно полако. Било је момената, кад су по 2—3 коња ишли празни, јер нико није хтео да јаше. Нарочито Миљковић и Јуришић, не могаху довољно да се нахвале лепим примерцима што нађоше у Просјеку. Миљковић и Јуришић изостајали су често по читав километар иза нас, први прибирајући пужеве, а други биљке. Мало, мало, па смо се морали сачекивати. То све учинило је да смо доста доцне стигли на Дрињачу, где је требало ручати.

Села Дрињаче нема. Село се зове Косјерево. И оно се с пута слабо види. Тек по која кућа вири из шуме. На самом друму испред реке Дрињаче има жандарска касарна. То је стража на граници између срезова вел. зворничког и сребрничког, јер је Дрињача граница за оба среза. Касарна је од камена саграђена, пре 2 године на левој обали реке. У касарни има 15—20 жандарма. Грађевина је са свим обична,

тврдо озидана и снабдевена мазгалама. Ко год хоће да путује из једног среза у други, мора ту да покаже свој пасош. Без пасоша не може се туда проћи. То вреди не само за странце но и за Бошњаке.

Иза касарне на реци Дрињачи, која је мало мања од нашега Ибра, начињен је тврд мост, 60—80 метара дужине. Мост је врло широк. Мосту је патос од дрвета, али стоји на 3 озидана тумбаса. С оне стране моста на десној обали Дрињаче налази се хан, где је требало ручати.

Жандарми нас не зауставише, ваљда с тога, што смо имали службенога вођа, једнога шумара, Josef Kratzel, Немца из Тиролске.

У Дрињачком хану био је наш први одмор овога дана. Све ствари не скидасмо с коња, да се не би око новог товарења опет забављали. Како беше већ скоро подне, то одмах наредисмо да се руча. Крчмарица у Дрињачкоме хану Немца је, чак из Тиролске. Она нам спреми нешто чорбе, а ми смо имали у торби печења и јаја. «Ко носи не проси.»

По ручку изађосмо пред хан на одмор. Дрињачки хан лежи на раскрсници два друма: један иде уз Дрину право на Сребрницу, а други десно води преко Нове Касабе и Власанице у Сарајево. Овим другим путем продужили смо ми свој пут по подне. Одавде до утока Дрињаче у Дрину нема више од 1½ километра. Док смо се ми одмарали, Јуришић је са шумаром ишао до утока Дрињаче и прикупљао биље. Кад надође Дрина, па удари успор у Дрињачу, сва су поља до Хана поплављена.

Дрињача зове се река и механа на друму, а село — Косјерево — лежи у брдима. Њега су опколила ова брда: Земајевац, Клуници, Стражевац, Лепа Чука и Горобаљ. У Горобаљу још стоји биљег од рада инжињерскога, који су премеравали и катастровали Босну.

По ручку продужисмо пут у десно Новој Касаби. Пут нас је водио све уза саму Дрињачу. С леве стране остаде село Мостарић, а с десне Лешје. Мостарић се по мало види, али Лешје заклонила лешјанска стена, која се надвила над Дрињачом, као да хоће у њој да се огледа. Лешјанска стена врло личи на ласовску стену у црноречком округу.

Иза Лешје дођосмо до испод Кушлака. Овде утиче Јадар у Дрињачу. Вода на том месту тако шушти као оно на Дрини код Злохођана

Идући уз реку Дрињачу пролази се кроз дивну клисуру, која је састављена од једног кречњака, који веома подсећа на наш вапнац из Топчидера. Као и свуда у до сад поменутих кречњацима, и овде фосили нису нађени. Пошто се ова клисура пређе, на левој страни од пута у брду, велика је маса кварцита, који ускоро престаје, уступајући место кречњаку и шкриљцу, са нешто мало црвена пешчара. Пре него што би се ушло у нову кречну клисуру која траје ¼ сата, поново се јављају кварцит и црвени пешчар, а при дну брда Кушлака избила је и једна громада серпентина. Он је у процесу распадања, и већим је делом прерађен у баснит.

Од утока Дрињаче па све до састава Јадра са Дрињачом, и то на левој обали њеној расту ове биљке:

Ranunculus repens L.; *Ranunculus acris* L.; *Barbarea vulgaris* L.; *Dianthus capitatus* D. C.; *Malachium aquaticum* Fr.; *Cytisus capitatus* Jacq.; *Astragalus cicer* L.; *Pisum arvense* L.; *Lathyrus silvestris* L.; *Lathyrus Aphaca* L.; *Prunus chamaecerasus* Jacq.; *Epilobium spicatum* L.; *Circea lutetiana* L.; *Scleranthus annuus* L.; *Daucus carota* L.; *Orlaya grandiflora* L.; *Hedera Helix* L.; *Galium silvaticum* L.; *Dipsacum laciniatum* L.; *Solidago virgaurea* L.; *Filago minima* L.; *Bidens tripartita* L.; *Tanacetum vulgare* L.; *Artemisia vulgaris* L.; *Senecio erucifolius* L.; *Lappa minor* DC.; *Campanula Welandi* Henff.; *Symphytum officinale* L.; *Pulmonaria officinalis* L.; *Atropa Belladonna* L.; *Digitalis laevigata* L.; *Nepeta nuda* L.; *Primula acaulis* Jacq.; *Cyclanenum europaeum* L.; *Polygonum convolvulus* L.; *Ulmus campestris* Sm.; *Salix fragilis* L.; *Salix alba* L.; *Salix amygdalina* L. и све три врсте тополе; *Alisma Plantago* L.; *Luzula Forsteri* DC.; *Luzula grandiflora* DC.; *Dactylis glomerata* L.; *Scelopendrium officinarum* Sm.

Кушлак је једно од најлепших места што смо на овом путу у опште видели. Пређе је водио пут горе висом поред села Кушлака. Аустријанци су га спустили поред Дрињаче и Јадра. Он је усечен у стену, у којој стоји урезано: Gebaut 1888. Куш-

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

лак је остао горе наврх стене. На самој ивици ове стене, која се управно изнад друма уздиже за 3—400 метара подигнута је цамија. Она се надвила над друм тако, да се с друма види пола минарета а пола цамије. С друма изгледа минаре као да је 3—4 метра велико. Страх је човека погледати оздо на више, а како ли је мујезину кад се испење на минаре, да позове правоверне на молитву?

Павловић спреми фотографски апарат, да слика овај необични предео. Он је то и извршио.

Од утока Јадра почиње Власанички Котар. Пут нас је водио све уз Јадар. С леве стране пута (а на десној обали Јадра) остаде нам село Маћех и Рашево. Према Рашеву уздиже се леп брег Кумац, који је сав обрастао буковом гором. Мало даље од Рашева прођосмо поред Коњевића. Село је иза брда које се зове Коњевићко брдо.

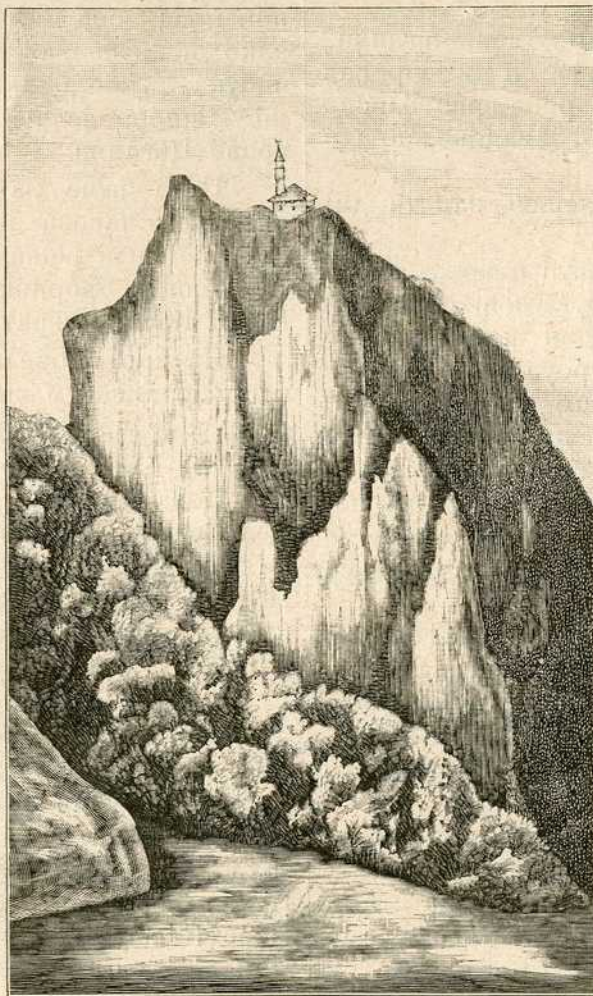
Пут је био раван и врло леп. Па како смо ишли полако, нисмо се били ни заморили. Ма да се спремаше киша, опет нико није грабио. Искуство пред малим Зворником беше нас научило памети. Код Коњевића поче да роси киша, најпре полако, па све крупнија. Беше почело да пљушти кад стигосмо до Мујине — куће. Тек што се склонисмо у Мујину колибу, а просу се моменталан јак пљусак.

Прелазећи у долину реке Јадра, одакле настаје атар Власаничког Котара брдовите обале ове реке састављене су већином од вапнаца. Местимице само находимо и други

материјал, као лапоровити кречњак и прави лапорац. Сам кречњак није свуда једнак: на неким је местима руменкаст, а где што добива и са свим првену боју, и личи јако по спољњем изгледу на титонски кречњак на Дунаву. Излазећи из кречног терена, ступа се у мало пространију и питомију долину, где је мало развијено и пешчара, а одавде па све до Н. Касабе гази се непрестано по старом палеозоичком шкриљцу. Он је сиве боје, по где где јако сјајан, а на много места (особито пред Касабом) јако исавијан и испреламан.

Уз пут, од утока Јадра па до Нове Касабе, брете су ове биљке:

Silene nutans L.; *Stellaria Graminea* L.; *Tilia microphylla* Vent.; *Kitabelia vitifolia* Wild.; *Malva rotundifolia*; *Acer Pseudo Platanus* L.; *Acer tataricum* L.; *Genista tinctoria* L.; *Genista ovata* W. K.; *Epipobium montanum*; *Doryenium herbaceum* Vill.; *Vicia lutea* L.; *Ervum tetraspermum* L.; *Lathyrus tuberosus* L.; *Lathyrus Aphaca* L.; *Rubus caesius* L.; *Sorbus Aria* L.; *Epilobium spicatum* Lam.; *Circea lutetiana*; *Pimpinella Saxifraga* L.; *Heraclium sibiricum* L.; *Viburnum lantana* L.; *Bellis perennis* L.; *Achillea millefolium* L.; *Artemisia camphorata* Vill.; *Cirsium oleraceum* Scop.; *Crepis viscidula* Frvel.; *Taraxacum officinale* L.; *Echium vulgare* L.; *Atropa Belladonna* L.; *Scrophularia nodosa* L.; *Linaria genistifolia* Mill.; *Stachys germanica* L.; *Galeopsis versicolor* Curt.; *Galeopsis Tetrahit* L.; *Ballota foetida* Link.; *Chenopodium opulifolium* Schid.; *Celtis australis* L.; *Typha angustifolia* L.; *Bromus tectorum* L.; *Bromus asper* L.; *Scolopendrium officinarum* Siv.

Слика 1. Кумац.

С леве стране друма на половини пута између Дрињаче и Нове Касабе неки Мујо-Ђеха зачепркао колибицу, у којој «пеће» каву. Ту смо остали пола сахата, и киша престаде.

Мујо-Ђеха није Турчин. Он је више циганин. Беше човек шалџија, а знађаше све наше пратиоце. Између Мује кафеџије и наших пратилаца беше се поделила лепа шала. Наши му пратиоци причаху како су наши ученици једнога између њих, који се зове Аден, прозвали Адам. Аден је био најмлађи међу њима и најсиромашнији. Муја рече да је боље што га зову Адам, јер и он није прави Турчин.

— А да није и наш Аден циганин?

— Јест, одговори Мујо, он им је рођак «по дебелој крви», хоће рећи врло блиски род. Аден се само смејао, и задовољно прио понуђену му каву.

— А је ли Аден ожењен, запита директор.

— Није. Он је угурсуз човек.

Стаде Алија (наш други вођ) објашњавати како се прави Турчин жени, а само се не жени «ћовек» угурсуз.

Аден се опет смејао, као да се то њега не тиче. Тек у Ваљеву протумачи нам г. Љубомир Ненадовић да «угур» значи срећа, а «суз» је одречна речца (као немачко los). Према томе значило би да се у Турака не жени само човек, који «нема среће!»

Директор заподе с Мујом разговор о томе, како се Бошњаци поздрављају, јер му падоше у очи што они једноме веле «Сабан-Хаџирала» а другоме «Мер-Хаба». Мујо подвати своје познанике, па стаде објашњавати овако :

Ми Бошњаци велимо јутром «Сабан-Хаџирала», а око пола дана «Селам-малећ», а после пола дана «акшам-хаџирала». Али ови моји конџије веле се да нису само Бошњаци и прости Турци, но хоће да су Станболије, па веле «мерхаба». А то није по бошњачки. «Мерхаба» кажу само прави Турци.

Наши вођи ућуташе, па се смеју како се Мујо рашћеретао. Ради спомена да на овом месту забележимо и имена наших пратилаца: Мујо Хендић, Салија Халиловић, Ибрахим Повлакић, Омер Мазлаић и Аден Кантарџић.

Киша беше престала, и ми се кретосмо к Новој Касаби.

На 1 километар од Мујине колибе утиче у Јадар с десне његове обале поток Кравица, изнад кога се уздиже планина Кравица, а испод ње је брдо Побуђе.

Пут нас је водио све уз Јадар, и то све равницом. Насин је врло леп и врло солидно израђен.

На левој обали Јадра испод једнога брега има неколико колибица. Наш Алија рече да је ту некада био конак, па је «ћоек» што је ту живео «офукарио», и сада живи у тим колибама Фејзо Голић. Мало понапред видесмо Фејза у својој њиви, како обилази свој махал, а пуши из кратка чибука, рекао бих да је раван бегу Видајићу, а не да је Фејзо Голић — по пореклу прави Циганин.

Пред вече на лепој кишици стигли смо око 6 часова по подне у Нову Касабу, где смо били решили да конакујемо.

Још у Зворнику рекли су нам да у Новој Касаби свратимо у Нуханов хан.

На карти обележена је Нова Касаба као варошица. У истини она је врло мало село, које се састоји свега из 60 мухамедовских кућа.

Нова Касаба, и ако лежи на друму Вел. Зворник-Власаница-Сарајево, опет није ни корак у напред пошла после окупације. Новина је у њој само омања жандарска касарна и врло леп гвоздени мост, па уласку у Касабу, преко Јадра.

Нова Касаба има један ред кућа, које су поређане с једне и друге стране друма. Напред с лица дућани су, а изнутра су станови. Дућани су сви један на други налик. Ни један није скупљи од 100 гроша. Људи су већином сиромашни. Наш ханџија Нухан Јакубовић најимућнији је грађанин Нове Касабе. То је препредени Бошњак. Чим нас је видео, изјавио је да «нема ама ич за јело». Ни јаја, ни сира, ни масла, ни меса, ама ич. Кад му рекосмо да ми морамо ма што добити, рече да има једно добро јаре, али да се најпре погодимо. Разуме се да му је он казао цену, а ми смо само морали пристати Ока 40 крајцара на живо! Платисмо за живо јаре 2 фор. 40 крајцара! У сред Беча не би било скупље.

— Хоћете ли јаре по бошњачки или по турски да уготовим, питаше нас Нухан.

Ко ти га зна шта је то по бошњачки, а шта по турски, те остависмо Нухана да он приреди јаре како мисли да је боље.

— Е, по турски.

Беше време ињиндији. Дужност мујезина при џамији врши један 70-годишњи старац дућанџија. С тога се он не пење на мунаре, но виче са земље. Наши ученици потрчаше да чују старца који имађаше врло слаб глас. На позив мујезина све пође у џамију, чаршија оста празна.

Хоџа Ибрахим Мајсторовић дика је Нове Касабе. Он се учио у Стамболу и Хафус је. Нема га, вели Нухан, на далеко. Он сада спрема Омера, млада сина Нуханова, за својега заменџа. И Омер, врло симпатичан дечко од свега 16 година, прав као јела, а окретан као девојка, већ завија белу чалму. А како је Нухан брат садашњег хоџе, то ће остати ово достојанство у кући Мајсторовића. Није само вера што Нухана гони да спрема сина за хоџу, но биће и приход џамијски, јер цела чаршија јесте џамијски вакуф. Осим тога џамија има многа поља и шуме.

Са старешином месне полиције проходасмо по насипу, докле нам ханџија не јави да је готова вечера.

«Јаре по турски» беше донесено. Чорба је била добра. Јели смо је сви, јер то нам је пријало после пешачења по киши. Иза чорбе дође «турско јаре». Једва смо по који залагај могли окусити

— Ама како је ово зготовљено?

— Најпре се, стаде Нухан причати, јаре обари у води, па се после извади из воде. У тој се води скува пиринач и зготови чорба. То је она чорба што сте је јели. За тим се јаре намаже маслом и испеће у тепсији.

Сад знамо шта значи зготовити «јаре по турски.»

И ми и ученици остасмо гладни. Да не беше доста хлеба, једва би могли утолити најосетније потребе нашега желуца. Окуписмо пити каве без реда. У зло доба сети се Нухан да има млека. Донесе нам у једном великом сахану око 3 оке млека, али свега 4—5 кашика. Јело се наизменце.

Још за вечером мишљасмо на преноћиште, јер Нуханов Хан је грађевина

нарочита плана и конструкције. Доле је стаја празна, горе се излази на степенице као на таван. Улази се у простран ходник, који је с десне стране отворен и има изглед на колосалан хар, у коме станују коњи. Vis-a-vis тога хара биле су две собе, у којима смо требали ми да преноћимо. Хар је дакле био у вези с ходником механским, тако да се из ходника види по хару.

Док смо ми вечерали, спремале се те две собе за преноћиште, једна за нас, а друга за ученике. То су најбоље собе. Патос је од дрвета, а наоколо су 4 зида, са стране по 2 прозора од по пола кв. метра. То су гостинске собе Нуханова хана.

Једва добисмо мало сламе за простирку; друго ама баш ништа. Простремо наше халине (струке и капуте), а под главе дењкове или бисаге.

Свеће нема у хану. Срећом ми смо имали две добре свеће, те једна је светлила нама, друга нашим ученицима.

Ваљало је зажмурити, стрести се, па лећи на патос. То смо и учинили. Али тек што легосмо и свећу угасисмо, а читава дивизија стеница полете на нас. Сву ноћ носили смо се с разним инсектима. Директор је устајао да обиђе ученике. Они беху разгринули сламу, па се сви шћућурили један уз другог. Мора бити да им је било хладно од синоћње кише. По њима је маневрисала друга дивизија истоветних животињица, али то нико није осетио. Њих седморо спавало је дубоким сном, као да су у најлепшим и најчистијим постељама. Боже мој, што је младост! И сутра дан кад им причаше директор о овоме, они рекоше да ништа нису осетили.

У среду 11. јуна устали смо врло рано. Ученике пробудише нам војници, који се сада враћаху с пута у Зворник у своју команду.

Пописмо по две црне каве, па заискасмо рачун од Нухана. Он дође с Алијом, т. ј. главним келнером.

Алија је прави Бошњак, али не господар, но фукара; управо факир-фукара. Голи син. На обријаној глави масан фес без турбана; кошуља без јаке, врат сав испрепуцао као црнова кора; гуњче чојано, било је некад црвено, сад је мрко; чакшире биле су некада отв рено плаве, сад су шарене, јер на њима беше пуно разноликих крипа,

на ногама местве. Лица смеђа, обријана, бркова малих танких, без зуба. Али чибук или је у устима или иза врата. Презива се «Беговић». Кад га зачуђено запитасмо: «Зар ти беговић!» он поносито махаше главом у знак потврђивања, причајући о сили својих старих. Ми одмахнусмо главом. Дакле тако изгледају потомци оних, који се бојаху:

Бога мало, а цара нимало!

Њих три заједно приближише нам се, да склапамо рачун.

(НАСТАВИТЕ СЕ)

МЕОТСКА ЕТАЖА

(НОВ КАТ ТЕРЦИЈЕРНЕ ФОРМАЦИЈЕ)

од

Светолика А. Радовановића

(Наставак)

Наступа и по трећи пут позитивна фаза Средоземнога Мора: море се шири и захвата Басен Роне и многа места око данашњег Средоземног Мора, пружа се на Исток до Коса и у Ђеновски Залив, који је по свој прилици у ово доба постао. Према данашњем обиму Средоземнога Мора изгледа ово III. *медитеранско море* врло мало, међу тим, кад се узме на ум, да су Егејско и Црно Море доцније постали, и да је за време конгеријске етаже Средоземно Море било ограничено на најмањи простор што га је икад захватало, онда се увиђа, да се и у овој малој трансгресији, особито после једне континенталне епохе, као што је била за време конгеријске етаже,¹⁾ јасно огледа такође једна позитивна фаза Средоземног Мора. У исто време имамо на континенту европском многобројна и махом велика језера, у којима се таложу творевине с веома полиморфним слатководним фаунама (*левантска етажа*). Творевине, које су се стварале приликом негативне фазе Средоземног Мора после III. *медитеранске етаже*, не познајемо, пошто их Средоземно Море непрестано прекрива, те су нам неприступне. На континенту пак стварају се кроз цео горњи плиоцен *левантске* наслаге.

¹⁾ Види: M. Neumayr, Über den geol. Bau d. Insel Kos, über die Gliederung d. jungtertiär. Binnenablag. des Archipels. Denkschriften d. k. k. Akademie. Wien, 1879., XL.

Пре но што ће на континенту наступити оне интересне метеоролошке прилике, које донеше «*ледено доба*», јавља се у Средоземном Мору још једна позитивна фаза, што се нарочито огледа на обалским линијама. Наступа и *ледено доба*: фауна IV. *медитеранске етаже* добива госте из северних крајева, какви данас живе око Гренланда; од ових нових типова већи део изумире, а остатак се размешта по хладнијим регионима Средоземног Мора, где се и до данас одржао. И кад се извршише све оне разнолике мене *леденога доба*, те клима поче добивати мало по мало карактер сличан данашњем, и кад се створише Црно Море, Мраморно Море, Егејско Море и Јадранско Море, те Средоземно Море доби данашњи свој облик, онда отпоче у геолошкој историји Европе V. *медитеранска етажа*, која је потпуно идентична са стратиграфским одељком «садашњост.»

* * *

На полуострву *Крчу* константован је, поред других неогенских творевина, један особити кречњак («*керченскій известнякъ*»), коме се дуго није могао дознати прави стратиграфски значај, и који је, на послетку, дао повода поставци поменуте нове етаже. Неће бити с горег, да се прво изближе упознамо са стратиграфским и палеонтолошким карактером овога кречњака, онако, како је то *Андрусоз* представио у свом делу «*Керченскій известнякъ и его фауна.*»¹⁾

Крчки кречњак лежи на сарматском кречњаку, у коме се налази *Membranipora reticulum* L. var. *lapidosa* Pall. у великом мноштву, а прекривају га конгеријски слојеви, те према томе излази, да је: 1). или каква творевина из најмлађег сарматског доба, 2). или из најстаријег понтијског и 3). или да се стварао за време, које је протекло од свршетка сарматске етаже па до трансгресије понтијског басена, у коме су се стварале конгеријске наслаге.

На основу расподеле фосила могу се у крчком кречњаку разликовати три хоризонта:

а). *Доњи хоризонт* почиње обично слојевима глине и глиновитих лапораца, који су час доста танки, час доста дебели. Овде су нађени на једном месту многи егземплари

¹⁾ Штампано у «Зап. Имп. Мин. Общ.» XXVI., 1890.

од *Scrobicularia tellinoides* Sinz., на другом опет *Ervilia minuta* Sinz., неке глатке *хидробије* и много костију од *риба*. Микроскопским проучавањем констатовано је у глини и много *дијатомацеа* и *монакгинелида*. Идући на више, к средњем хоризонту, постају слојеви све вапновитији, и на послетку доминира кречњак са фосилима: *Modiola volhynica* Eichw., *Ervilia minuta* Sinz., *Venerupis Abichii* Andrus, nov. spec., *Dosinia exoleta* L., *Cerithium disjunctum* Sow., *Cerithium rubiginosum* Eichw. и неколико (нових) фела рода *Rissoa*. Граница између овог и средњег хоризонта назначена је на неким местима танким банком с *остреама*, поред којих се гдешто налази и једна мала шкољка (*Congeria sub-Basterctii*ourn.), коју ћемо за тим сретати и у вишим хоризонтима.

б). *Средњи хоризонт* састављен је из наизменично поређаних слојева глинаца (обичних и песковитих), растављених кашто слојевима песка. Моћност овога хоризонта много је мања но претходног. Фауна се карактерише огромним мноштвом шкољке *Congeria sub-Basterotii*ourn. и различитим фелама родова *Pyrgula*, *Micromelania*, *Hydrobia* и т. д.

в). *Горњи хоризонт* по петрографском карактеру свом као и претходни. У палеонтолошком погледу има овде *Congeria novorossica* Sinz. исти значај као и *Congeria sub-Basterotii*ourn. у средњем хоризонту; осим тога карактерне су још многе феле родова: *Valvata*, *Neritina*, *Sandria*, *Micromelania* и т. д.

На први поглед види се дакле, да фауна крчког кречњака спада у тако зване «бракичке фауне.» Да би пак изближе одредио карактер њен, *Андрусов* разматра какве у опште могу бити бракичке фауне, па онда анализује фауну крчког кречњака. Ми ћемо ударити истим путем, и потрудићемо се, да у што краћим потезима изнесемо главне идеје његове.

Један од најглавнијих фактора, који условљују расподелу организама по разним басенима, јесте релативна количина соли, коју садржи вода тих басена. Сваком је, бесумње, позната она огромна разлика између *слатководних* и *маринских* фауна. И као год што има басена, у којима вода, по количини соли, стоји у средини између морске и обичне воде, исто тако има и фауна, које се по

свом укупном карактеру разликују и од *маринских* и од *слатководних* фауна, држећи, до неког извесног степена, средину између њих; то су тако зване *бракичке* фауне. Ове су фауне по кад што праве смесе, имајући у себи елементе и морских и слатководних фауна, — *маринске* типове, који су се могли привикнути да живе у води, у којој има мање соли, но у њиховом првобитном медију, и слатководне, који се прилагодише бракичкој води. Такве су фауне н. пр. на ушћу река у море и у опште по лиманима, те их с тога *Андрусов* називље *лиманске* фауне. На другим местима пак налазимо исту, само много сиромашнију фауну, коју виђамо и у суседном, нормално сланом басену. Овакве су фауне по лагунама, које су у вези с морем, по малим заливима и у опште у таквим крајевима *маринских* басена, у које утичу велике реке, те им знатно смањују проценат соли, а међу тим нису у стању населити и елементе слатководне фауне. Ова последња околност, у свези с већим процентом соли но што га има по лиманима, чини, те овакве бракичке фауне имају више *марински* карактер но оне прве, па их зато *Андрусов* и зове *полуморске* фауне.

Видели смо какве су околности потребне, па да се створе бракичке фауне, и онда је лако разумети, зашто оваке фауне (упоређене с *маринским*) заузимају обично врло мале просторе. Само у извесним случајевима могу оне имати већег значаја: у повећим, од мора издвојеним басенима, а с бракичким карактером воде. У оваквим басенима превлађују биолошки услови, какви се виђају или на ушћу великих река у море, или по лагунама, те им и фауна добива карактер или *лимански* или *полуморски*. Као пример за прву врсту имамо *Каспијско Море*, а за другу *Црно Море*. Кад пак изближе упоредимо ове велике бракичке басене с лиманима и лагунама, видимо, да има и нека извесна разлика између њих: проценат соли није код њих тако лабилан, као што је то по ушћима река у море и по лиманима, а осим тога имају они још и много сталнију фауну. У ослађеним заливима и по ушћима река у море дати су сви услови за велику и непрестану миграцију из суседног мора, које пак код великих бракичких басена, услед јаке изолованости им, не може бити (бар никако у таквом степену). Међу

тим, услед овог истог узрока, по великим бракичким басенима, са тако рећи специјалним биолошким приликама, и специјални, дакле према суседној маринској фауни нови, типови. На тај начин поред полуморских и лиманских фауна треба међу бракичким фаунама разликовати још и, по значају паралелне им, али са свим друкчије, евксинске каспијске фауне. Прве су исто, што и полуморске фауне великих бракичких басена, и имају сличност с фауном Црног Мора (*Pontus Euxinus*); друге су се развиле из лиманских фауна, и сличне су с фауном Каспијског Мора.

Да видимо сада каква је у овом погледу фауна крчког кречњака.

Почећемо с доњим хоризонтом. *Nonionina granosa* d' Orb. и *Miliola spec.* сличне су с формама родова *Nonionina* и *Miliola*, које се и данас налазе по ушћима неких река у море. — *Modiola volhynica* Eichw. сродна је с данашњим *Mutilus minimus* Poli, који се у огромном мноштву налази у Сухом и Тилигуљском Лиману у Одеси; Blanford цитира једну модиолу из ушћа Ираваде. — *Lucina pseudonivea* Andrus. врло је слична с фелом *Lucina leucota* Turton., за коју се већ зна, да може живети и у знатно ослађеној води. — *Cardium obsoletum* Eichw. опомиње присуством својим на *Cardium edule* L., који живи и по бракичким шотовима у Сахари и у веома ослађеној води Каспијског Мора.¹⁾ — *Dosinia exoleta* L. спада у оне форме рода *Dosinia*, које и данас живе по неким естуарима. — *Scrobicularia tellinoides* Sinz., представник рода, који и данас живи махом по естуарима. — *Ervilia minuta* Sinz. веома је блиска фели *Ervilia podolica* из сарматских наслага, и по свему неће бити ништа друго, но *Ervilia podolica*, која је у неколико измењена утицајем јако ослађене воде. — *Mya cimmeria* Andrus. биће такав представник овог рода, какви се и данас налазе по естуарима... Из овога се, дакле, види, да фауна доњег хоризонта крчког кречњака спада у онај ред бракичких фауна, које је Андрусов назвао полуморске фауне; она се одликује: 1). присуством неколиких

морских типова, који су способни, да издрже лабилну количину соли у морској води, 2). присуством неколико бракичких типова par excellence (*Hydrobia*, *Mohrensternia*, *Scrobicularia* и др.) и, на послетку, 3). савршеним одсуством слатководних типова.

Разматрајући фауну средњег и горњег хоризонта долазимо до закључка, да је басен (или залив), у коме се стварао крчки кречњак, мало по мало све више ослађиван; вода је његова истина бракичка али постојино садржи све мање и мање соли, те, на послетку, владају у њој такве биолошке прилике, као у конгерујском басену или као у данашњем Каспијском Мору. Они марински типови, који су у доњем хоризонту још и могли живети, изумиру или одилазе; бракички типови (*хидробије*, *моренстерније* и др.) множе се у огромној количини, и, на послетку, јављају се и прави слатководни типови (*конгерује*, *валзате*, *неритине* и т. д.).

Све ово врло је лепо представљено на табlici, коју је уз поменућу своју студију приложио Андрусов, и коју ми овде излажемо:¹⁾

	СВЕГА КОН- СТАТОВАНИХ ФЕЛА	МАРИН- СКИХ	БРАКИЧ- КИХ	СЛАТКО- ВОДНИХ
доњи хоризонтат има	26	16	10	—
средњи „	22	4	17	1
горњи „	21	4	11	6

Видели смо каква је фауна крчког кречњака у физичко-географском погледу, да видимо сад каква је она у стратиграфском погледу.

У овом погледу можемо у поменућој фауни разликовати три различита елемента, који се састоје: а). из аутохтоних, т. ј. таквих типова, који су у овом крају Русије живели и пре но што се стварао крчки кречњак, дакле за време Сарматâ, б). из до-сељених (из других крајева), и с). из нових, т. ј. таквих, који су се у току стварања крчког кречњака, и на овом месту, развиле.

а). Од аутохтоних типова у фауни крчког кречњака поменућемо: *Nonionina depressula* Welk. & Jac., *Miliola spec.*, *Spirorbis spec.*, *Membranipora reticulum* L. var. *lapidosa* Pall., *Modiola volhynica* Eichw., *Cardium obsoletum*

¹⁾ У опште род *Cardium* показује од вајкада склоности, да живи по бракичким местима. Да не помињемо конгерујске кардије, имамо на пр. у јури *Cardium rugbeckense* Loh. и т. д. (види: Sandberger, Land und Süßwasserschnecken der Vorwelt, стр. 37.).

¹⁾ Напоменућемо, да при овоме није обраћана пажња на остракоде, који у овом погледу нису још добро ни проучени, на острее, чије је присуство затонетно и у сарматским творевинама, и на неке сувоземне пужеве (*Planorbis*, *Limneus* и др.), који су, разуме се, донети с коина, као год и шљунак и песак.

Eichw., *Cerithium obsoletum* Eichw., *C. disjunctum* Sow., и т. д. Сви су ови типови сарматски; они су по кад што на особит начин измењени, и налазе се само у доњем хоризонту крчког кречњака.

b). Између досељених типова можемо разликовати двојаке: једни су се доселили из слатководних фауна или из лимана, и у колико је вода басена, у ком се стварао крчки кречњак, бивала слађа, множили се све више; други су пак чисто марински типови, али се не налазе у сарматској етажи.

b₁). Од досељених слатководних и лиманских типова поменућемо: *Dreissena sub-Basterotii* Tourn., *Dreissena novorossica* Sinz., *Neritodonta simulans* Andrus., *Valvata variabilis* Fuchs и т. д. Ових типова нема у доњем хоризонту (сем што се *Dreissena sub-Basterotii* налази по где што на граници између доњег и средњег хоризонта) и, ма од куда се доселили, највероватније је, да су млађи од сарматске епохе (или највише да су живели по рекама, које су утицале у сарматско море).

b₂). Од досељених маринских типова цитира Андрусов ове: *Lucina pseudonivea* nov. spec., *Venerupis Abichii* nov. spec., *Dosinia exoleta* L., *Mya cimberia* nov. spec., *Trochus* spec. и т. д. Ово је са свим стран елеменат, који се доселио у фауну крчког кречњака. Ни једног представника родова *Venerupis* *Dosinia* и *Mya* нема у сармату; осим тога цитирани *Trochus* разликује се од свих сарматских трохуса. Одкле је дошао овај страни елеменат? Двоје је могућно: или су побројани типови живели у неком до сад неиспитаном крају сарматског рејона, чију фауну још не познајемо (н. пр. између Каспијскога Мора и Аралског Језера), или је, за време стварања крчког кречњака, понтокаспијска област за неко извесно време комуниковаала с океаном (индијским или атланским), па су се том приликом доселиле поменуте форме. Ово пак решиће се тек онда, кад и наше знање о азијском терцијеру не буде овако скучено, као данас, а све дотле мора се ћутати пред постављеним питањима.

c). И код нових типова можемо разликовати две групе: једни су се развили из аутохтоних, а други из досељених форми.

c₁). У прве спадају: *Cardium Mithridatis* nov. spec., потмак по сармату веома распрострањеног *C. obsoletum* Eichw.; *Scrobis-*

cularia tellinoides Sinz., за коју Андрусов држи, да су се развиле и неке феле рода *Syndomia*; *Ervilia minuta* Sinz., која је проста минијатура форме *Ervilia podolica*; *Rissoa subinflata*, *subanculata* и *carinata* јесу директни потомци сарматских фела *Rissoa inflata* и *angulata*; *Cerithium bosphoranum* nov. spec. јесте тако рећи минијатура феле *Cerithium lignitarum*; *Coelacauthia quadrispinosa* и *Mæotidia bucculenta* развиле су се, по свој прилици, такође из неке сарматске руже; *Littorina præpontica* веома је сродна с фелом *Littorina phasianelæformis* Sinz. из кишињевског сарматског кречњака; *Maetra spec.*, која се налази у највишем хоризонту крчког кречњака, није ништа друго но само мало нежнија и тања *Maetra Fabreana* d'Orb. и т. д.

c₂). У другу групу долазе све *Pyrgulæ*, све *Micromelaniæ*, већина хидробуја, осим тога још и *Sandria atava* nov. spec. и т. д. Из творевина, које би биле од крчког кречњака старије, не знамо ни једну ширгулу. Род *Hydrobia* пак много је старији (још из мезозоичког доба), и данас, као и за време терцијера, одликује се нарочито тим, што се по бракичким водама развија у огромном мноштву. Тако је било и овде. Глатке хидробује доселиле су се у овај крај из каквих естуара или из ушћа какве реке, која је утицала у крчки залив, и кад су им прилике биле подесне, развиле се у оне многобројне и разнолике форме, које се карактеришу разним пругама, испупченим линијама, гребенима и т. д., стојећи у истом односу к првобитним као сличне им *Viviparæ* (*Tulotomæ*) ка глатким палудинама (вивипарама). Што се тиче рода *Micromelania*, Андрусов држи, да ће он само онда бити старији од крчког кречњака, ако се потврди, да су далматински «меланописидски лапорци» збиља из горњег олигоцене, као што то држи Брусина. У противном случају било би, да појав рода *Micromelania* пада у исто време кад и појав рода *Pyrgula* и поменутих хидробуја.

Кад саберемо све ово, што смо до сада рекли, онда долазимо до овог закључка:

1). Фауна крчког кречњака живела је и развијала се у бракичком басену, који је поступно добивао све више карактер речног естуара или лимана;

2). Ова се фауна разликује од сарматске;

3). Разлике ове не долазе само услед промењених физичко-географских поголаба

него је и време при том играло главну улогу, т. ј. крчки кречњак није нека особита фауна горње сарматске етаже, него са свим засебна творевина, млађа од сармата. За ово нам јасно говоре: мене, које су, у току стварања крчког кречњака, преживеле сарматске форме; појава таквих морских типова, који се не налазе у сарматској етажи; — и, на послетку, појава типова, који су веома сродни с понтијским (конгеријским) или чак и идентични с њима.

Према томе *крчки кречњак јесте таква геолошка творевина, која и стратиграфски и палеонтолошки, стоји у средини између сарматске и понтијске етаже*. Андрусов га с тога и утврђује у нову и засебну етажу, којој придаје исти значај, као и сарматској и понтијској. У једном од пређашњих својих радова назвао је Андрусов ову етажу «прет-понтијском» (praeponticum, до-понтијски јрус), а сада, у овом главном раду свом о овој етажи, називље је *меотска етажа* (меотический јрус). «Крчки кречњак, вели он, јесте по својој фауни нешто средње између понтијске и сарматске фауне. Прва носи на себи каспијски карактер, а друга нам представља тип Црног Мора. Фауна, која држи средину између фауне Црног Мора и фауне Каспијског Мора, живи данас у Азовском Мору, које се пређе звало Мæotis, и представља дакле тип фауне крчког кречњака. Отуда и назив — меотски»....

(Свршиће се)

ОСНОВНО ШКОЛОВАЊЕ У СРБИЈИ

у 1888.-9. школској години

од

СТЕВ. Д. ПОПОВИЋА

Размак времена од десет година довољан је, да се разноврсне прилике основног школовања узму за предмет проучавања. У чланцима који долазе износимо неке резултате, до којих смо дошли проучавајући статистичке податке који се тичу основног школовања у нашој земљи у 1888.-9. школ-

ској години. На ово нас је побудила и та околност, што је основно школовање пошло другим правцем, од како је изишао закон о основним школама од 31. децембра 1882. године. Овај је закон донео одређеније прописе нарочито о уписивању и исписивању ученика, као што је први пут у њему изречено и начело обавезног школовања, па је свакако и корисно и поучно: да се разгледају резултати, који су, нешто њиме, а нешто и другим узроцима и приликама, постигнути.

Да би проучавање тих резултата било што занимљивије и на што широј основи, прикупили смо неке податке о стању основних школа у нашој земљи из године 1883.-4. и 1878.-9., пошто је и статистичарска практика да се поређења чине нарочито у размаку времена од 5 и 10 година. Како је 1879-та година једна од оних последњих година, када је још живео «Закон устројства основних школа» од 11. септембра 1863. год., то је, нема спора, и поучно и занимљиво: поредити резултате од тог времена с резултатима постигнутим после 10 година. Уз то је ту и година 1884-та, као година, до које је нови закон о основним школама имао времена, да се довољно с њим упознаду сви они којима је дужност да се старају о напретку основног школовања у Србији.

Ова расправа ни мало не претендује на потпуност. За проучавање свеколиких прилика школских нисмо имали на расположењу тачних званичних података. С друге стране намерно смо одабрали само неке податке и упуштали се у истраживање само оних резултата, који — по нашем нахођењу — могу да интересују и шири круг читалаца. Већ то не би био случај, кад бисмо се, зарад теориске потпуности, упуштали и у она статистичка разлагања, која само специјалисте могу да занимају.

Прво ћемо изложити податке о броју ђака за све три школске године о којима је реч, па онда изнети резултате до којих се долази проучавајући те податке.

I
Статистички материјал

1.

Бројно стање ученика и ученица основних школа у почетку 1888.-9. школске године

ТЕК. БРОЈ	У ОКРУГУ (и престоници)	I РАЗРЕД		II РАЗРЕД		III РАЗРЕД		IV РАЗРЕД		СВЕГА		УКУПНО ЂАНА
		МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	
1	Пожаревачком	2270	274	1552	226	1188	153	881	123	5821	776	6597
2	Крагујевачком	1498	258	1047	233	1057	178	646	104	4248	773	5021
3	Смедеревском	1337	180	1057	161	875	136	505	80	3774	557	4331
4	Нишком	1037	265	906	199	780	154	517	118	3240	736	3976
5	Ужичком	929	163	782	114	684	93	400	55	2795	425	3220
6	Београду	505	393	461	347	392	323	473	299	1831	1362	3193
7	Шабачком	866	136	763	111	602	87	461	84	2692	448	3110
8	Београдском	965	95	715	62	615	37	416	29	2711	223	2934
9	Крајинском	981	122	544	115	463	89	436	80	2424	406	2830
10	Крушевачком	875	102	624	86	568	76	424	52	2491	316	2807
11	Јагодинском	818	101	638	88	563	70	320	46	2339	305	2644
12	Ваљевском	796	138	607	92	511	85	359	55	2273	370	2643
13	Ђуприском	667	123	538	98	480	85	282	71	1967	377	2344
14	Црноречком	806	127	555	77	431	60	231	38	2023	302	2325
15	Пиротском	560	116	582	97	547	86	231	46	1920	345	2265
16	Алексиначком	716	106	492	94	426	69	306	56	1940	325	2265
17	Чачанском	549	80	455	70	444	55	28	37	1732	242	1974
18	Рудничком	595	41	409	38	371	23	246	20	1621	122	1743
19	Подринском	481	47	446	30	273	27	270	34	1450	138	1588
20	Врањском	416	58	296	34	197	40	184	24	1093	156	1249
21	Њажевачком	401	67	249	50	153	39	118	21	921	177	1098
22	Топличком	316	48	209	35	187	30	88	15	800	128	928
	СВЕГА	18314	3040	13907	2457	11807	1995	8078	1487	52106	8979	61085

1. *Напомена.* Овом броју од 61085 ученика треба додати још 817 ученика V и VI разреда (више основне школе) и онда целокупан број уписаних ученика у почетку 1888.-9. шк. године износио је у свима основним школама у Србији **61902**. Од овог броја 817 долази 652 ученика на пети и 165 шести разред.

Шести је разред постојао само у овим местима: у *Нишу, Лесковцу, Врању, Прокупљу, Трстенику, Краљеву, Петровцу и Обреновцу*. Пети разред постојао је, поред

ових побројаних 8 места, још и у: *Крагујевцу, Аранђеловцу, Параћину, Смедереву, Свилајци, Шапцу, Пожаревцу, Пироту, Медвеђи (Ђуприској) и Јежевици*.

2. *Напомена.* Још би се имало додати 1267 ученика, колико их је уписано било у продужне школе, те би целокупан број уписаних ученика износио **63169**, али ми то овде нећемо нигде чинити, пошто то и нису прави ученици и према томе њихови бројеви са свим опадају из ових наших посматрања.

Бројно стање ученика и ученица основних школа на крају 1888-9. школске године

ТЕК. БРОЈ	У ОКРУГУ (и престоници)	I РАЗРЕД		II РАЗРЕД		III РАЗРЕД		IV РАЗРЕД		СВЕГА		УКУПНО БАКА
		МУШКИХ	ЖЕН.	МУШКИХ	ЖЕН.	МУШКИХ	ЖЕН.	МУШКИХ	ЖЕН.	МУШКИХ	ЖЕН.	
1	Пожаревачком	2004	230	1418	205	1186	139	762	105	5370	679	6049
2	Крагујевачком	1338	234	1003	204	927	141	513	88	3781	667	4448
3	Смедеревском	1199	150	969	144	815	121	439	63	3422	478	3900
4	Нишком	947	234	860	185	725	138	463	90	2995	647	3642
5	Шабачком	800	124	694	107	531	78	409	71	2434	380	2814
6	Београду	438	356	389	298	316	267	384	250	1527	1171	2698
7	Београдском	890	82	652	60	559	34	365	24	2466	200	2666
8	Ужичком	765	150	647	103	557	76	301	41	2270	370	2640
9	Крајинском	922	167	510	110	427	86	302	71	2161	434	2595
10	Крушевачком	759	94	579	69	524	68	379	44	2241	275	2516
11	Ваљевском	741	124	562	88	472	75	308	47	2083	334	2417
12	Јагодинском	733	96	601	76	516	60	274	38	2124	270	2394
13	Црноречком	725	120	517	71	410	57	205	34	1857	282	2139
14	Ђупријском	598	112	497	94	420	76	249	61	1764	343	2107
15	Пиротском	484	61	536	85	522	65	217	36	1759	247	2006
16	Алексиначком	611	93	448	87	386	64	262	49	1707	293	2000
17	Чачанском	442	77	384	69	371	54	252	37	1449	237	1686
18	Рудничком	543	39	385	34	325	17	198	15	1451	105	1556
19	Подринском	438	43	399	27	244	23	223	26	1304	119	1423
20	Врањском	360	51	266	32	176	30	197	20	939	133	1077
21	Књажевачком	331	62	219	45	133	34	89	16	772	157	929
22	Топличком	278	44	177	26	161	27	78	12	694	109	803
	СВЕГА	16346	2743	12712	2219	10703	1730	6809	1238	46570	7930	54500

1. *Напомена.* Кад се овом броју од 54500 додаду још 464 ученика петог и 124 ученика шестог разреда, онда целокупан број ученика који су у овој години свршили дотичне разреде износи **55088**.

2. *Напомена.* Кад би се овде додало још 863 ученика, колико их је довршило

школску годину, било као ученици првог, било као ученици другог разреда продужне школе, онда би целокупан број ученика у овој школској години износио **55951**, но ми не намеравамо то да чинимо, из разлога на противној страни поменутог.

2.

Бројно стање ученика и ученица основних школа у почетку 1883-4. школске године

ТЕК. БРОЈ	У ОКРУГУ (и престоници)	I РАЗРЕД		II РАЗРЕД		III РАЗРЕД		IV РАЗРЕД		СВЕГА		УКУПНО БАКА
		МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	
1	Пожаревачком	2023	237	1285	147	922	116	596	72	4826	572	5398
2	Нишком	1086	289	786	184	493	138	364	81	2729	692	3421
3	Крагујевачком	1130	114	762	111	639	80	348	100	2879	405	3284

ТЕК. БРОЈ	У ОКРУГУ (и престоници)	I РАЗРЕД		II РАЗРЕД		III РАЗРЕД		IV РАЗРЕД		СВЕГА		УКУПНО БАНА
		МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	
4	Крајинском	1111	235	647	94	402	86	212	38	2372	453	2825
5	Шабачком	971	110	639	98	498	58	271	40	2379	306	2685
6	Смедеревском	998	81	655	74	476	40	280	34	2409	229	2638
7	Београду	408	413	357	343	361	247	296	193	1422	1196	2618
8	Београдском	955	18	580	18	373	12	182	6	2090	54	2144
9	Ваљевском	774	110	483	83	380	62	188	51	1825	306	2131
10	Ужичком	799	105	507	79	357	53	183	44	1846	281	2127
11	Ђупријском	603	115	432	114	311	60	185	48	1531	337	1868
12	Јагодинском	701	61	460	61	305	24	199	16	1665	162	1827
13	Крушевачком	605	91	385	57	285	46	237	35	1512	229	1741
14	Пиротском	540	89	407	63	379	29	172	13	1498	194	1692
15	Црноречком	580	60	359	45	274	33	191	25	1404	163	1567
16	Чачанском	431	60	375	49	269	34	137	28	1212	171	1383
17	Алексиначком	433	103	284	70	214	59	145	34	1076	266	1342
18	Подринском	467	44	346	23	220	14	77	21	1110	102	1212
19	Врањском	375	50	285	16	237	43	118	6	1015	115	1130
20	Рудничком	415	17	260	16	171	5	69	16	915	54	969
21	Топличком	261	34	178	19	133	17	100	12	672	82	754
22	Књажевачком	185	33	176	53	134	16	67	11	562	113	675
	СВЕГА	15851	2469	10648	1817	7833	1272	4617	924	38949	6482	45431

Бројно стање ученика и ученица основних школа на крају 1883-4 школске године

ТЕК. БРОЈ	У ОКРУГУ (и престоници)	I РАЗРЕД		II РАЗРЕД		III РАЗРЕД		IV РАЗРЕД		СВЕГА		УКУПНО БАНА
		МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	
1	Пожаревачком	1635	184	1121	144	824	113	528	68	4108	509	4617
2	Нишком	906	228	695	156	420	99	320	56	2341	539	2880
3	Крагујевачком	933	94	669	95	546	58	264	83	2412	330	2742
4	Крајинском	975	202	585	87	345	77	173	29	2078	395	2473
5	Шабачком	807	100	574	90	446	53	226	30	2053	273	2326
6	Београду	357	344	314	306	327	218	280	177	1278	1045	2323
7	Смедеревском	795	73	579	67	423	34	251	27	2048	201	2249
8	Београдском	794	18	518	18	324	9	163	3	1799	48	1847
9	Ужичком	678	102	407	79	289	53	159	43	1533	277	1810
10	Ваљевском	599	94	399	76	321	55	134	38	1453	263	1716
11	Ђупријском	470	102	385	102	275	55	158	28	1288	287	1575
12	Јагодинском	556	58	414	52	264	24	163	16	1397	150	1547
13	Крушевачком	492	81	346	50	247	32	160	24	1245	187	1432
14	Пиротском	451	59	350	46	285	18	125	5	1211	128	1339
15	Црноречком	415	53	284	34	228	23	153	18	1080	128	1208
16	Алексиначком	303	91	233	65	163	49	99	26	798	231	1029

Бројно стање ученика и ученица основних школа у почетку 1878-9. школске године

3.

Тек. број	У ОКРУГУ (и престоници)	I РАЗРЕД		II РАЗРЕД		III РАЗРЕД		IV РАЗРЕД		СВЕГА	УКУПНО	БАНА
		МШКИХ	ЖЕНС.	МШКИХ	ЖЕНС.	МШКИХ	ЖЕНС.	МШКИХ	ЖЕНС.			
17	Паринском	381	39	291	22	192	13	63	20	927	94	1021
18	Чапанском	318	53	264	43	169	29	105	23	856	147	1003
19	Рудничком	396	16	246	15	156	5	63	14	861	50	911
20	Брањском	299	27	229	15	198	22	95	4	821	68	889
21	Топличком	145	27	123	15	97	14	74	9	439	65	504
22	Књажевачком	99	31	115	44	107	14	54	9	375	98	473
СВЕГА		12804	2076	9141	1620	6646	1067	3810	750	32401	5513	37914

Тек. број	У ОКРУГУ (и престоници)	I РАЗРЕД		II РАЗРЕД		III РАЗРЕД		IV РАЗРЕД		СВЕГА	УКУПНО	БАНА
		МШКИХ	ЖЕНС.	МШКИХ	ЖЕНС.	МШКИХ	ЖЕНС.	МШКИХ	ЖЕНС.			
1	Пожаревачком	2131	187	743	130	434	55	93	34	3401	406	3807
2	Крагујевачком	1047	137	469	112	249	42	118	39	1883	330	2213
3	Београду	396	389	307	249	238	169	186	129	1127	936	2063
4	Смедеревском	975	110	452	33	231	32	70	29	1728	204	1932
5	Крајинском	1105	151	290	49	167	37	35	23	1597	260	1857
6	Шабачком	822	111	346	95	225	41	41	31	1434	278	1712
7	Ђурићском	707	146	276	113	144	47	69	21	1196	327	1523
8	Љичком	823	110	285	78	139	17	33	8	1280	213	1493
9	Валевском	827	90	265	59	134	28	62	18	1288	195	1483
10	Нишком	846	192	216	44	103	—	73	—	1238	236	1474
11	Београдском	907	—	371	—	157	—	6	—	1441	—	1441
12	Јагодинском	762	60	298	40	156	14	56	8	1272	122	1394
13	Крушевачком	530	78	214	41	119	22	46	12	909	153	1062
14	Чапанском	478	82	217	44	99	17	30	11	824	154	978
15	Александиначком	563	95	110	32	61	21	33	7	767	155	922
16	Црнобачком	487	107	145	26	96	10	36	4	764	147	911
17	Пиротском	486	52	123	2	55	2	34	1	698	57	755
18	Рудничком	397	28	161	4	83	9	7	3	648	44	992
19	Паринском	321	37	146	21	94	15	12	—	573	73	646
20	Књажевачком	387	81	61	13	47	2	11	—	506	96	602
21	Брањском	303	45	53	—	21	—	13	1	390	48	438
22	Топличком	165	87	32	—	28	—	10	—	235	87	322
СВЕГА		15465	2375	5580	1187	3080	580	1074	379	25199	4521	29720

Бројно стање ученика и ученица основних школа на крају 1878-9. школске године *)

ТЕК. БРОЈ	У ОКРУГУ (и престоници)	I РАЗРЕД		II РАЗРЕД		III РАЗРЕД		IV РАЗРЕД		СВЕГА		УКУПНО БАКА
		МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	МУШКИХ	ЖЕНС.	
1	Пољаревачком	1460	173	612	123	378	50	74	31	2524	377	2901
2	Београду	330	323	269	223	215	147	154	112	968	805	1773
3	Крагујевачком	803	104	404	90	200	37	93	28	1500	259	1759
4	Смедеревском	703	95	394	28	196	29	56	24	1349	176	1525
5	Крајинском	768	123	234	42	141	35	30	19	1173	219	1392
6	Шабачком	630	86	389	77	187	26	32	20	1138	209	1347
7	Нишвом	744	125	161	37	77	—	64	—	1046	162	1208
8	Ваљевском	631	74	229	52	110	20	53	15	1023	161	1184
9	Ужичком	600	103	225	71	107	14	31	4	963	192	1155
10	Купријском	476	120	237	106	114	30	51	19	878	275	1153
11	Београдском	613	—	314	—	116	—	4	—	1047	—	1047
12	Јагодинском	466	53	227	35	110	10	49	7	852	105	957
13	Крушевачком	382	66	184	37	93	15	40	11	699	129	828
14	Чачанском	363	80	181	42	82	17	26	11	652	150	802
15	Алексиначком	492	76	98	29	54	16	23	7	667	128	795
16	Црноречком	348	85	98	21	59	8	22	3	527	117	644
17	Пиротском	331	41	89	2	43	1	25	1	488	45	533
18	Подринском	260	29	128	18	77	13	8	—	473	60	533
19	Књажевачком	333	79	58	11	45	1	4	—	440	91	531
20	Рудничком	284	17	138	4	74	6	7	—	503	27	530
21	Врањском	271	37	28	2	12	—	7	1	318	40	358
22	Топличком	119	58	24	—	28	—	7	—	178	58	236
	СВЕГА	11407	1947	4621	1050	2518	475	860	331	19406	3785	23191

II

Општа посматрања

У круг ових посматрања уносимо само оне податке који се односе на школовање свеколике, мушке и женске, деце, а доцније ћемо говорити засебно о школовању мушке и засебно о школовању женске деце. Исто тако, да би нам резултати, на које будемо наилазили, тачније одговарали правом стању ствари, нећемо за први мах узимати у оцену податке о оној деци која се налазе у школи у почетку сваке школске године, већ само податке о деци која довршују своје разреде.

*) Ове податке за 1879. и 1884. годину добили смо од г. Богољуба Јовановића, начелника статистичког одељења у министарству народне привреде.

1. Године 1879. довршило је школу у сва четири разреда свега 23191 ученик, године 1884. свега 37914 и год. 1889., у свих шест разреда, свега 55088 ученика. Од 1879. до краја 1884. школске године број деце која су се школовала порастао је за 14732, а од 1879. па до краја 1889. школске године за 31897. То значи да је бројно стање ученика за минулих 10 година у нашим основним школама коракнуло више но двојном унапред, јер је свака стотина ученика порасла на 237, (а за првих пет година само на 163). Овај успех има се приписати свима оним узроцима који, по самој природи ствари, морају на њ утицати, као што су: увећање целокупног становништва, осетнија потреба за школовањем, увећани број школа и одељења, итд. Велики

део тога успеха има се приписати и самом закону о основним школама од 31. децембра 1882. г., у коме је први пут изречено начело обавезног школовања.

2. Кад упоредимо поједине округе, како су напредовали у погледу школовања свога подмлатка, наћи ћемо:*)

а. да су најбоље напредовали округи: *пиротски, топлички, црноречки, крушевачки, нишки, врањски и руднички*. У пиротском се округу број ученика за 10 година скоро *учетворостручио* (3.76 пута увећао); у топличком и црноречком више но *угростручио* (3.40 и 3.32 пута увећао); у крушевачком, нишком и врањском се *угростручио* (3.02; 3.01 и 2.99 пута увећао), а у рудничком округу свака је стотина ђака порасла на 293. — После ових седам округа долазе ових шест, где се број ученика *два и по пута* (и нешто мало преко тога) увећао: *подрински* (2.70 пута), *смедеревски* (2.55 пута), *београдски* (2.54 пута), *крагујевачки* (2.52 пута), *алексиначки* (2.51 пута) и *јагодински* (2.50 пута). — После њих долази ових пет, где се број ученика само *удвостручио* (или је нешто мало и преко тога претурило): *ужички* (2.28 пута), *чачански* (2.10 пута), *шабачки* (2.08 пута), *пожаревачки* (2.08 пута) и *ваљевски* (2.04 пута). — На послетку долазе округи: *крајински, ћупрински и књажевачки*. У крајинском је свака стотина ђака порасла на 186, у ћупринском на 182 и у књажевачком на 175. — Што се Београда тиче, његов прираштај износи само 52 од 100.

Све се ове појаве дају лако објаснити. Новоослобођени округи врло су брзо схватили важност школовања, па су и за првих пет година знатно увећали свој континент у основним школама, који је одмах по ослобођењу морао бити врло слаб, као што се разуме само собом. Што се иста појава примећује и у округу црноречком, крушевачком и рудничком, то је у вези нешто с ратним а нешто с другим приликама, које ће се доцније објаснити. — Београд је свакад имао доста деце у својим основним школама. За то и прираштај, за последњих 10 година, није могао бити у оном размеру колики се показао у оним окрузима који

су, из разних узрока, знатно изостали били у школовању свога подмлатка.

б. За свих 10 година пожаревачки је округ сачувао своје прво место, јер се у њему, као најмногљуднијем, највише деце свакад школовало. Крагујевачки округ био је, у том погледу, пре 10 година на трећем, а сад је на другом месту. Треће је место заузео смедеревски округ, који је пре 10 год био на четвртном, а пре 5 год. на седмом месту. На четвртном је месту нишки округ, који је пре 10 год био тек на седмом месту. Значајно је, како је овај округ год. 1884. извојевао себи друго место, које, као што се види, за других пет година није могао одржати. Од 1884. год. шабачки је округ на петом месту, а дотле је био на шестом. На седмом је месту београдски округ, који је 5 год раније заузимао осмо, а пре 10 год. чак једанаесто место. Са свим или с незнатним изменама задржали су своја места округи: јагодински, ужички, алексиначки, подрински, врањски, топлички, и др. — Што се Београда тиче, он је сишао са свог другог места на шесто.

3. Повећање целокупног броја ученика, о којем је реч у тачци под 1., било је распоређено по *разредима* овако:

а. Године 1878.-9. било је на крају шк. године у I разреду свега 13354 ученика. После 5 год. тај број није порастао више но само за 1526 ученика, а за других 5 година још за 4209 ученика; свега за 10 година, за 5735 ученика. Усредњу руку, не долази на годину више но по 573 ученика.

б. У II разреду напредак је знатно повољнији. Место 5671 ученика, колико их је било у овом разреду на крају 1878-9. шк. године, показује 1884. година 10761, а година 1888.-9-та 14931. За првих пет година, број се ученика у овом разреду скоро удвостручио, а за других пет година свака је стотина ученика порасла на 263. У средњу руку долази на годину по 926 ученика прираштаја у овом разреду.

в. Још већи напредак налазимо у трећем разреду. Године 1879. није било у овом разреду више од 2993 ученика. После 5 год. тај разред броји 7713, а после још 5 год. 12433 ученика. Значи да се број ученика у III разреду за првих 5 година више но удвостручио (— свака је стотина порасла

*) У овај преглед не улазе бројеви ученика V и VI разреда.

на 247 —), а за 10 година више но учествостручио (— свака је стотина порасла на 415 ученика —). За свих 10 год. износи прираштај, у средњу руку, по 944 ученика.

г. Најбољи напредак постигнут је у IV разреду. Године 1879. у целој земљи није било у овом разреду више од 1173 ученика. После 5 година тај је број порастао на 4560 ученика, а на крају 1888.-9. шк. године износио је 8038 ученика. То значи да се број ученика, који је био довршио основно школовање, за првих 5 година скоро учествостручио, а за 10 година скоро седам пута увећао. Из године у годину долази на овај разред по 687 ученика прираштаја. Кад се узме на ум, да обавезно основно школовање у осталогa напреднијегa света траје по 8 и 9 година, а у нас у ствари не више но само 4 године, онда само за онај број ученика, који сврши сва четири разреда наше основне школе, може се с неким правом рећи, да је поцрпао онолико знања, колико ће му у животу требати. За то се само у овом разреду и огледа сав постигнути напредак основног школовања.

д. Ако све ово што је изложено у овој другој тачци под а, б, в и г, израчунамо у процентним односима, онда ћемо имати овај преглед:

Од сваке стотине целокупног броја ученика долазило је:

У 1879. год. на I р. 57; на II р. 25; на III р. 13 и на IV р. 5.
 » 1884. » » I » 40; » II » 28; » III » 20 » » IV » 12.
 » 1889. » » I » 35; » II » 27; » III » 23 » » IV » 15.

И из оваког прегледа може се уочити напредак по појединим разредима. Најбоље су напредовали процентни односи у IV и III разреду. Као што се по себи разуме, II и I разред морали су, у том погледу, ударити натраг. Да то није никакав назадак ни у ком погледу, јасно се види из свију оних бројева које смо изређали у овој тачци за сваки разред редом, а особито, кад се узме у озбиљну оцену: да би најбоље било, кад би процентни односи били подједнаки за све разреде, или: кад би свакад свршивало школовање онолико ученика, колико га кад отпочне. Тек у овом случају били би постигнути најбољи резултати, и тек онда би се могло с правом тврдити: да се ни једна пара која се троши на наше основне

школе не троши узалуд. Ну то никад не може бити, баш кад бисмо и од самог умирања апстраховали.

(НАСТАВИТЕ СЕ).

ЛАТИНСКИ ЈЕЗИК

у VII и VIII разреду наших гимназија

од

Мите Живковића

ПРОФ. I. БЕОГРАДСКЕ ГИМНАЗИЈЕ

У последње време почело се у разним просветним и дневним политичким листовима претресати, и у опште и у појединостима, једно од врло важних питања: *реформа средњих школа*. Многи пријатељи школе и просвете до сада су о томе изнели своје гледиште, како је који знао и умео, а у изгледу је да ће их бити и више, који ће то учинити. А како се баш сада у Гл. Просв. Савету склапају стални програми за поједине наставне предмете, неће, чини ми се, у сред овога рада бити никако излишно, ако и они, који не могу лично у њему учествовати, изнесу путем штампе своје погледе, ма и може бити о споредним питањима, која засецају у реформу наших средњих школа.

Уверен будући, да ће позвани на своје месту разложно заступати своје гледиште по осталим наставним предметима у нашим средњим школама, нека је мени допуштено, да овде изнесем у кратким потезима своје мишљење о *латинскоме језику у VII и VIII разреду*.

* * *

Пре него што бих на саму ствар прешао, забавићу се мало једним чланком, који о истој теми говори, те је у тесној вези с овим редовима, јер баш тиме, што ћу тај чланак критички пропратити, потпуније ћу, чини ми се, објаснити своје мишљење о програму из латинског језика за VII и VIII разред наших гимназија.

У „Просветноме Гласнику“ (св. 1. и 2. за 1891. г.) печатан је чланак мога, и по струци и по предмету, друга г. С. Максића, наставника зајечарске гимназије, с натписом: „Какав треба да буде програм из латинског језика у VII и VIII разреду?“

Пре но што бих прешао на језгро овога чланка, зауставићу се на једној споредној ствари у њему.

Писац се у своје чланку дотиче и садашњег програма из латинског језика за V и VI разред и о њему изриче доста неповољан суд. Тако на једноме месту у почетку (трећа алинеја) вели „Програм у V и VI разреду мора остати исти“, а на

другом месту (једанаеста алинеја) „у колико је I део Примера од Ст. Лекића удесан за ученике V разреда, у толико је II део неудесан за ученике VI разреда, а то само за то, што су примери у II делу врло тешки.“

Да овде мало застанемо.

Зна се, да се читанке (нарочито, ако су то саме реченице) за језике пишу по одређеном програму; зна се, да се програмом одреди, колико и шта се има по усвојеној граматици изучити у појединим разредима, па се онда напише читанка, која својим примерима, срећеним по извесноме методу, обухвата све то прописано градиво из граматике, и то тако, да читанка за V разред (јер се латински језик, о коме је реч, учи тек од V разреда) обухвати граматичко градиво прописано за V разред, а читанка за VI разред да обухвати граматичко градиво прописано за VI разред.

Ја већ десет година предајем у I београдској гимнасији латински језик по Туромановој Граматици и Лекићевим Примерима (читанци) за ту граматику, и ја сам се уверио, да је Лекићевим примерима обухваћено све, што је из Туроманове Граматике као школске књиге прописано за V и VI разред; а да се о томе донекле уверио и г. С. Максић, сведочи то, што сам вели „да је I део Примера од Ст. Лекића удесан за ученике V разреда.“ Рекао сам „донекле“ с тога, што г. Максић одмах за тим вели „да је II део (Лекићевих примера) неудесан за ученике VI разреда.“

Брижљиво проучивши Лекићеве Примере, и по њима радећи десет година, с мирном савешћу могу тврдити, да је *ретко наћи удеснијих примера за латинске облике и у гимнасијама туђим, које су иначе далеко одмакле испред наших.*

Покушају, да то и докажем.

Највише замера г. Максић II делу Лекићевих Примера „што су врло тешки.“ То „тешки“ врло је растегљиво. Наравно, тешко је учити сваки туђ језик, особито кад је то уједно и мртав језик: главна тешкоћа може лежати поглавито у правилима језика, — правила дакле могу бити тешка, а никако *вешто избрани* примери, да таким примерима добар наставник ученицима објасни које било тешко правило из граматике; кад та правила не би била тешка, не би се она морала тако рећи никаквим примерима објашњавати, и према томе ишчезла би она тешкоћа, коју г. Максић надази баш код примера. Да примери из II дела Лекићеве књиге нису тешки, може се сваки наставник уверити на својим ученицима VI разреда; кад сваки ученик *добро научи и разуме* ма које правило, умеће га без погрешке и применити, па дајте му

какав хоћете пример, не из Лекићеве, већ из оне друге књиге; сва тешкоћа те примене лежи и увек ће лежати само у томе, што ученик претходно мора изнаћи и научити за примере речи; ко у то сумња, нека пита саме ученике, и они ће му то потврдити. Ја то могу потврдити својим ученицима.

Даље. Познато је, да Лекић предаје латински језик биће око 20 година; да је бирао примере за своју књигу из најбољих туђих књига (Hauler и т. д.); да је поде тежа места, а та је он сва извесно запазио као дугогодишњи наставник, објаснио ситно печатаним напоменама тако, да их обавештен и добро упућен ученик може лако разумети — и кад је све то познато, — не може се рећи да су Лекићеви Примери „врло тешки“!

Поред свега наведеног ту је још и наставник, да „тешка“ места објасни, да на њих обрати ученицима пажњу, да ученике подсети на извесна правила, што се имају на та места применити.

На послетку, кад већ сам г. Максић у почетку свога чланка вели, да „програм у V и VI. разреду мора остати исти“, а по томе су програму написани Лекићеви Примери, јер их је најпре Гл. Просветни Савет, а после и министар просвете примио, да се по њима прописани програм изводи — како се онда може тврдити: „да је II део Лекићевих Примера неудесан“? Зар се последњим речима не потиру оне прве?

У истој II. алинеји свога чланка тврди г. Максић, да „у најпростијим реченицама има таквих правила, каквих нема ни у Синтакси Туромановој.“ Из овога би се могло извести, као да два наставника латинскога језика за исти језик склапају различита правила, или да један од њих измишља нека нова. Синтакса којег било језика може имати само *једна иста* правила, али се та правила могу *различито исказати*. Кад се брижљиво проуче правила у Туромановој Синтакси и у Лекићевим Примерима, па се упореде, наћи ће се, да су правила у Лекићевим Примерима иста, која су и у Туромановој Синтакси, само је Лекић нека правила проширио, простије исказао, како би их они, који почињу учити синтаксу — а то су у другим земљама деца од 10—12 година, код нас пак *деца* од 15—16 година — боље разумели.

Једино би се, чини ми се, с неким разлогом могло замерити II делу Лекићевих Примера то, што нису глаголи с неправилним перфектом и супином поређани у одељке за читање онако, како иду у Туромановој Граматици. Не упуштајући се у питање: која је подела речених глагола боља, напомињем, да наставник потроши прилично вре-

мена на то, да с ученицима изнађе у граматичи оне глагоде, који су му за известан одељак у Примерима потребни. Ну и томе би се лако доскочило тиме, што би се при првоме препечатавању било у Граматичи усвојила деоба из Примера, било у Примерима деоба из Граматике.

* * *

Да пређем на језгро поменутога чланка: шта да се учи из латинскога језика у VII и VIII разреду гимназија?

Г. С. Максић је одлучно противан томе, да се учи Синтакса у VII и VIII разреду.

Да ли је то оправдано?

У свакој средњој школи, у којој се системски изучава било матерњи било туђ језик, напоредо са учењем облика иде делимично учење синтаксе с тога, што је давно већ прошло време, кад се мислило, да се знање језика добива само учењем на изуст разних правила и бубањем облика. Данас наставник језика не може бити задовољан само тиме, што му ученик на пр. из латинског језика зна папагајски отпевати: *rosa, rosae rosae, rosam* и т. д., већ тражи, да му сваки ученик познавање облика засведочи читањем и разумевањем реченица, у којима су поглавито заступљени облици из оне партије системске граматике, коју наставник предаје. Када, пак, наставници траже доказе теоријском познавању извесних облика у разумевању реченица, то морају поред облика одмах објаснити и извесна правила из синтаксе. Рецимо, ученици треба да докажу, како знају именичку промену, па то доказују, преведећи реченице с туђега језика на српски и обратно — ту је наставник одмах приморан, да, објаснивши облике, објасни из синтаксе ако ништа друго, оно бар „подмет“ и „прирок“; то мора да буде код немачкога и францускога језика, јер се ти језици уче код нас пре, него што се учи системска синтакса матерњега језика, те ученицима није довољно познат склоп реченице; то бива и код латинскога језика, и ако га наши ученици уче, кад су већ изучили сву синтаксу матерњега језика.

Тако је одмах у почетку. Кад наставник уђе дубље у предмет — имајте на уму, да се још уче само облици — па тражи од ученика, да примењују у реченицама и оне облике, који се у реченици јављају само под извесним погодбама, а те погодбе објашњује тек синтакса — хоће ли наставник моћи ученике добро упознати с тим облицима, ако им одмах не објасни и правила из синтаксе, што су с њима у вези? Наставник дакле, чим од ученика тражи познавање на пр. коњунктива и његову примену у реченицама, одмах мора

из синтаксе протумачити употребу и значај коњунктива; да се наставник даље увери, да ли му ученици знају у реченицама употребити облике герундиума, разних инфинитива, супина и т. д., мора одмах ученике упознати и с правилима из синтаксе, по којима се употребљава герундиум, инфинитив (асс. с. inf.), супин и т. д.; све се то мора тако ограничити, да се тада изуче само општа правила из синтаксе, а никако се за време, док се у главноме изучавају облици, не смеју за примере узимати такве реченице, у којима су посебни или сви случајеви из синтаксе за коњунктив, герундиум, супин и т. д., јер би се због оних силних правила из синтаксе промашио главни циљ: темељно познавање облика.

Овим сам, чини ми се, доказао, да се облици без синтаксе не могу сами за се изучити, но се морају напоредо с облицима учити и извесна правила из синтаксе, осим ако се сме и ако има какве користи просто тражити знање облика без икакве примене, и ако се тиме право знање облика може постићи.

Из тога излази, да се синтакса мора почети изучавати друге године, а у неколико и прве (код нас у V и VI разреду).

Да пређем на главно.

Г. С. Максић хоће, да се латинска синтакса учи само у VII разреду „у најкраћим потезима.“

Кад се разгледају програми из латинскога језика ма за коју туђинску гимназију, видеће се, да се синтакса учи најмање у три (системски се учи у два) разреда с три до четири часа недељно, а још остају два, три, па и четири часа за читање извесних класика, који су за сваки од та три разреда прописани. Туђинци дакле, који имају по 7 до 10 часова недељно за латински језик, неће да употребе све то време само на изучавање синтаксе, те да је изуче за једну годину, већ синтаксу, и поред тако великог броја недељних часова, деле на три године.

Код нас пак у свакоме разреду (V, VI и VII) дато је латинском језику по 5 часова недељно (у VIII 4), па да би се бар и приближно могао извести предлог г. С. Максића („синтакса треба да се изучи у једноме разреду“), мората би се синтакса учити свих пет часова у VII разреду, и тек и тада је велико питање, да ли би се за то време могла свршити *цела* синтакса, ма и у „најкраћим потезима“; јер кад се по староме програму употребе на синтаксу два часа недељно, једва се стигне, да се изучи у VII разреду конгруенција, наука о падежима и одређивање места, простора

и времена (ово ведим из личнога искуства), а то ће рећи: једва се сврши *трећина* синтаксе без врло многих напомена. Да ли би се могле још оне две трећине изучити са преостала 3 часа? По моме искуству не би. У томе случају, кад се свих 5 часова у VII разреду употребе на синтаксу, не би се могао читати ни један класик, а то је баш по правилно и добро разумевање самих правила из синтаксе врло штетно, јер нису ни руски, ни немачки, ни француски, па чак ни бугарски педагози без врло важних разлога завели напоредно учење синтаксе и читање једнога или два класика. Да и не помињем, како се добро разумевање правила из синтаксе само *објашњује* реченицама, прикупљеним у виду примера за извесне партије у синтакси, а да се тако разумевање потпуно опажа тек онда, кад ученик чита текст из којег класика, па наиђе на реченицу, која (често једна једина) обухвата сва правила из неке партије у синтакси, ако не и сва правила из неколико партија, те онда мора протумачити у један мах неколико различних правила, — доста је напоменути, како постане досадно и наставнику и ученику непрестано бављење заморним и сухопарним правилима из синтаксе и превођењем већином сличних реченица за та правила, те је баш прека потреба мало разноликости, коју пружа занимљиво читање којег било класика.

Кад се уза све ово узме на ум, да се већ у нашем V разреду морају учити уз облике и некоја правила из синтаксе (abl. temporis, gen. u. abl. qualitatis, gen. partitivus, коњунктив у зав. упитним реченицама, коњунктив место императива, ut consecutivum и finale и др.), да се у VI разреду уз учење облика морају изучити врло многа правила из синтаксе (у првоме реду асс. и ном. cum infinitivo због познавања инфинитива, consecutio temporum, abl. absolutus, употреба скоро свих коњункција, описивање инфинитива futuri, supinum на um и на u и још многа друга), онда се јасно види, да је немогућно изучити целу синтаксу у једноме — VII — разреду, па ма се то изучавање ограничило само на оно, што није раније учено, а да и не помињем, како је потребно све оно раније учено проширити и допунити свима правилима, која су раније изостављена, јер су се поједине партије из синтаксе у V и VI разреду училе у најужем оквиру (тако се у VI разреду изучи само главно правило о консекуцији, а у VII-ме морају се изучити сви изузетни случајеви од главнога правила, да не би ученик, наплазећи у којем класику на врло често одступање од главнога правила, посумњао у ваљаност главнога правила).

Да би се одржао захтев: синтаксу треба учити

само у VII разреду, сви би се облици, уз које иду правила из синтаксе, мало више побројана, или морали на изуст без примене научити, што се свуда сматра као непостојано знање, или би се морало изучавање речених облика пренети такође у VII разред, те би се с 5 часова латинскога језика у VII разреду морала проучити и цела целцата синтакса, и уз њу многи облици, недоучени у VI разреду. И према овоме је немогућно и неупутно постављати речени захтев.

Да видимо и онај захтев г. Максића „да се синтакса учи у *најкраћим* потезима.“

Ја овако разумем задатак синтакси туђега језика: она ми мора истаћи све особине туђега језика, којих нема у моме матерњем језику, мора ми казати, чему у моме језику одговарају особине туђега језика (на пр. како се преводи асс. absolutus, асс. cum infinitivo и т. д.). Свака добра синтакса мора протумачити *све* такве особине, да би се сваки текст туђега језика могао разумети, што управо и јесте крајњи циљ изучавања тога језика; може ли онда бити говора о „*најкраћим* потезима“ онде, где је тако рећи и свака примедбица од великога значаја по разумевање туђих писаца?

Г. Максић под „*најкраћим* потезима“ разуме (што и предлаже, да се изучи у VII разреду) ово: слагање субјекта и предиката, атрибут и апозицију, слагање прономена; науку о падежима: акусатив, датив, генетив, аблатив; одређивање места и времена, имена градова: tempora и consecutio temporum, конјунктив (ја бих рекао коњунктив) у главним и споредним реченицама; accusativus cum infinitivo; ablativus absolutus. Да мало рачунамо. Као што сам горе казао, ако се све из синтаксе учи закључно до одређивања времена, простора (ово г. Максић не помиње) и места, треба 2 часа недељно, па да се то све сврши по досадашњем програму уз читање Непота до *краја* године; ако се пак свих 5 час. у VII разреду по садашњем програму употребе на синтаксу, изучиће се то у најмању руку за *четири месеца*; питање је, да ли ће се све остало, што г. Максић предлаже да се из синтаксе учи у VII разреду, моћи свршити до краја године, дакле за преосталих 6 месеца? Да опет рачунамо. Један час треба наставнику, да протумачи конструкцију имена градова, а најмање један час да се увери, да ли су ученици правила о томе разумели, дакле свега *два* часа; на тумачење времена и њихове консекуције „у најкраћим потезима“ опет треба потрошити бар два часа, а на то, да се наставник увери, е су ученици правила добро схватили, бар *шест* часова, дакле свега *осам* часова; на тумачење

чеће коњунктива у главним реченицама треба наставнику бар два часа, а на то, да се увери, да ли су тумачење ученици разумели и знају ли му примену, треба му најмање четири часа, дакле *шест* часова; за тумачење правила о коњунктиву у споредним реченицама и на примену им — истичем, да се о томе ништа није раније учило — треба најмање *десет* часова; за акусатив *cum infinitivo* треба рецимо само *шест* часова, а за аблатив апсолутан само *четири* часа. Све сам ово рачунао, што сам краће могао. Кад се ови часови саберу изучиће се све, што г. Максић за VII разред тражи, за 36 часова, а то ће рећи, кад се узму у обзир задаци и празници, јер они одузимају прилично времена, за два месеца, а то са прва четири чини *шест*; кад се зна, да код нас читав месец дана школске године иде на испите, дакле *седми* месец, онда нам остају по оваком рачуну читава три месеца од школске године на понављање свих тих побројаних правила, и томе се не би имало шта замерити, кад не би код нас недељни часови латинскоме језику били тако штедљиво одмерени, те је, чини ми се, штета, толико времена (читава три месеца) употребити само на понављање, кад се зна, као што је то могао искусити сваки наставник, да је са свим доста један месец за понављање свега, што се целе године предавало. Из овога излази, да је г. Максић одредно *одвише мало* материјала за учење у VII разреду.

Но да видимо и ово: да ли је све оно, што г. Максић, из синтаксе за VII разред предлаже, довољно па да се разумеју класици? У неколико сам се овога питања горе дотакао, говорећи о *најкраћим потезима* г. Максића. Из онога, шта г. Максић VII-ме разреду прописује, излази, да се не морају нарочито учити различна глаголска имена (партицип, сунин), не мора се посебно тумачити *oratio obliqua*, индикатив, императив, герундиум и герундив, номинатив *cum infinitivo*, упитне реченице, негације, коњункције (бар не све), већ би се то све могло, „јер није важно (!), научити *приликом превода класика*.“ Ја идем даље и тврдим, да би се *цела* синтакса могла изучити приликом превода класика, само би онда требало латински језик учити најмање са 8 часова недељно кроз бар 15 година, па да се довољно пажње поклати и тумачењу текста и разумевању синтаксе.

Морам искрено и то исповедити, да још до данас нисам у синтакси латинског језика нашао ништа, што није важно, а чак бих додао, да се уз све побројано мора, што је г. Максић испустио из вида, изучити још и римски *календар*, како би се многа места у класицима могла разумети, па и

просодија, како би се доцније песници могли читати, што и сам г. Максић предлаже за VIII разред. —

Кад би се дакле усвојио предлог г. Максића, било би врло мало материјала за VII разред; не-престано читање примера за правила досадило би ученицима, те се не би све свршило, што треба да се сврши. Рачуном бих могао доказати, да се све остало, по г. Максићу *неважно*, не би могло изучити уз предложено у VII разреду, а доказао сам како је штетно једнострано учење синтаксе без читања класика, показао сам, како се синтакса мора учити у неколико разреда и да то тако бива и код нас и код туђинаца — на се из свега лако може извести закључак: *да се предлог г. С. Максића не може примити*.

* * *

Ја не сумњам, да је г. Максић изнео у реченоме чланку своје мишљење о програму за латински језик у VII и VIII разреду у тој намери, да на то изазове и остале своје другове по струци, и ту је намеру, бар што се мене тиче, постигао. С тога ћу ја искрено и отворено, према своме искуству и знању, казати, како о томе мислим, а напред изјављујем, да не држим, да је моје мишљење непогрешно и најбоље, па додајем: да се надам, да ће и остали другови о томе коју рећи, не би ли нам испало за руком, да створимо програм који ће своме задатку најбоље одговорити:.....

У свима гимнасијама па и у нашим овако се учи латински језик:

У првој и другој години — наш V и VI разред — изуче се правилни и неправилни облици, а уз њих се проуче и најважнији, најчешћи закони из синтаксе у најужем оквиру, јер се без њих не могу правилно разумети облици. Ако је свему томе циљ да се после могу с разумевањем читати класици, онда је са свим природно, што се у трећој години — наш VII разред — одмах и приступа читању којег лакшег класика; но, како има још много важних партија у синтакси које олакшавају правилно разумевање класика, то се у истој трећој години уче уз читање најлакшег класика сва остала правила из синтаксе, што се дотле нису могла изучити, или боље рећи системски се изучава синтакса: понавља се све, што је у главном проучено дотле, и допуњује се оним, што је или изостављано или није никако учиено. Но како се не може *цела* синтакса свршити у трећој години, као што су томе доказ програми туђих гимнасија са 8—10 недељних часова, и како сам се и сам о томе уверио, предајући ове године саму синтаксу са три недељна часа, и дошавши тек до зависнога

коњунктива, а то ће рећи свршивши нешто јаче од половине, то се остатак синтаксе мора изучити у четвртој години, а то је наш VIII разред. Кад би се свих пет часова за латински језик у VII разреду употребило на изучавање синтаксе, могао би се још највише изучити и зависни коњунктив, па да наставник буде уверен, да му ученици сва правила добро знају; напред сам поменуо, каква незгода настаје из тако једностраног учења без напоредног читања класика

По свему, о чему сам говорио, ја сам за овакав програм латинскога језика у VII и VIII разреду наших гимнасија:

VII разред.

1.

Синтакса с 3 часа недељно; конгруенција; наука о падежима; одређивање места, простора и времена; особине у употребљавању номина; tempora; consecutio temporum: indicativus; coniunctivus независни.

Све се ово има изучити по прописној књизи: Латинска Граматика од Јована Туромана II део: синтакса. Уз то се читају згодни примери по прописаној књизи Ј. Туромана (I и II разред).

2.

Cornelius Nepos: Vitae excellentium imperatorum (најзгодније је прашко издање од Паточке), колико се може прочитати, с 2 часа недељно. При преводу мора наставник, тумачећи текст, велику пажњу обратити на примену оних правила из синтаксе, која су дотле изучена.

Напомињем да наставник — кад се увери да су му ученици добро разумели синтаксу, може бити пре, него што се надао, — може при крају године за понављање синтаксе узети и мањи број недељних часова, а већи употребити на читање Корнелија.

3.

Сваке две недеље писмени задатак у школи: превод са српског на латински таквих примера, којима се обухватају дотле изучена правила из синтаксе.

VIII разред.

1.

Синтакса с 2 часа недељно: зависни коњунктив; imperativus; infinitivus; асс. с. infinitivo; nom. с. infinitivo; упитне реченице; oratio obliqua; participium; gerundium и gerundivum; supinum; негације; приредне коњункције; просодија и календар у главним потезима (све по Синтакси од Ј. Туромана). Уз то нарочити примери опет од Ј. Туромана. Све то ваља извршити за првих 4—5 мес.

2.

C. J. Caesaris: Commentarii de bello Gallico, 2 часа недељно. Наставнику је остављено на вољу, да чита коју књигу хоће, али да мора прочитати бар једну књигу.

3.

Ovidius Naso. Чита се с 1 часом недељно, а наставнику је остављено на вољу, да бира за читање песме, које уз спрему његових ученика највише пристају; овде се чита тек, кад се сврши синтакса.

4.

Сваке две недеље задатак као и у VII раз.

* * *

Ето, како ја мислим о програму из латинскога језика за VII и VIII разред наших гимнасија, а и опет велим, да бих се врло радовао, кад би и остали другови изнели своје мишљење по овој ствари, не би ли доказали, да је где где моје мишљење погрешно, и да ће самој ствари од веће користи бити, ако се друкчије узради.

Београд, марта 1891.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА.

КЊИЖЕВНЕ ОБЗНАНЕ

Издања Југословенске академије знаности и умјетности за 1890. годину.

Од времена свога постанка па до наших дана југослов академија богата сваке године научну хрватску књижевност радовима, који су најјаснија

сведоџба, да Академија напредује на дику свога народа и на корист нашој научној књижевности. Проучимо ли издања Академијина, која чине једну лепу и одабрану библиотеку, на мах ћемо се уверити, да хрватски академици патриотски поимају свој задатак и да стоје на висини свога позива. Радујући се од свега срца овоме лепоме напретку

браће нам Хрвата, а прожети уверењем о потреби узајамног упознавања, ми ћемо покушати да изнесемо резултате научних истраживања хрватских академика, који су саопштени у издањима «Југословен. Академије знаности и умјетности» за прошлу 1890 годину. Али пре свега држимо да је потребно нагласити, да нам није циљ критички пропраћати сваки прилог, јер се за такав посао, искрено признајемо, тражи јача снага него што је наша.

У прошлој је години Југословен. академија издала: *Starine*, књ. XXII, *Radove* књ. XCIX, C, CI, CII. — Као и раније јој друге, и ова је књига *Starina* пуна разноврсна материјала за познавање и политичке и књижевне наше историје. Од свију пак прилога највећу пажњу заслужује путопис Марка Ан. Пигафете, који је, после дугог тражења, једва успео пронаћи и користити се њиме г. П. Матковић. Досадањим својим радовима на пољу историјске географије, г. Матковић је стекао великих заслуга, које је овај последњи рад само увећао. Путопис је Пигафетин врло велика реткост у данашње доба, а међу тим је и временом и садржином врло знатан. У *Starinama* је г. Матковић штампао текст овога путописа, који је преписан са лондонског издања од 1585 год., а у *Radu* (књ. C) штампао је опширан чланак, у коме потање расветљује тај путопис, поређујући га са Вранчићевим другим путописом, у коме је он описао своје друго путовање, на којем га је пратио и М. Ан. Пигафета. »Сам путопис вели г. Матковић на крају свога чланка, очитује, да му писац бјеше искусан и научно свестрано образован путник, кој је, потекав од гласовите путничке породице, многе земље пропутовао; да је добро познавао гласовите старе и средовјечне географе (Страбона, Плинија, Помп. Мену, Аријана) и гласовите старије и тадање путнике, премда имена потоних не спомиње. Врх тога се разабира, да бјеше добро упућен у историју и њезину књижевност онога доба, као и у друге гране тадањег знања и умјења. Наш путописац у опису свога пута нестеже се у расправљању ни на њ, него код сваке земље, којом је прошао, додаје кратку цртицу о нарави и о тадањем стању њезина тла и народа. Путопис нам на даље показује, да му писац бјеше оштроуман мотритељ, кој је темељито проникнуо, не само у природне одношаје слабо позната пута, тамошњих земаља и народа, него и у различне прилике османског живота. . . . описи су му живи и садржином једри, слог прецизан и коректан, приказивање бистро и занимљиво, одликујуће се проницавим схватањем, сигурношћу судач и вјерношћу описивања. . . . Пигафетин путопис заиста спада формом и садржином међу најсавршеније и најзнатније путописе по Бал-

канском полутоку овога доба«. Ето, такав је суд г. Матковића о овоме путопису и његову писцу, а отуда се види у једно, од колике је добити по нашу науку, што је овим штампањем створена могућност, да буде приступан и ширим круговима, који се интересују овим питањима. — Сем овога у овој су књизи *Starina* штампани и ови прилози: *Chronicon observantis provinciae Bosnae argentinae ordinis s. Francisci Serafahici*, приоштити Е. Ф. Ферменцин; *Opisi i izvodi nekih jugoslov rukopisa u Pragu*, од Dr. Oj. Polivke, и *Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, saeculi XIII*, сабрао пок. Ив. К. Сақцински.

* * *

Од чланака, који су угледали света у прошло-годишњим *Radovima*, не знамо, који је бољи и важнији. У сваком се расправља по које питање до сад недиригито у нашој научној књижевности; сваки од њих уноси нову светлост у науку. Г. М. Ваљавец саопштио је у прошлогодњим *Radovima* три своја чланка: *O prevodu psalama u nekim rukopisima hrv.-srp.-bugarsko-slovenskijem, Adverbi na shi, she, ke, ce, ice u Kajhavača, и Prinos k naglasu u (novo)-slovenskom jeziku*.

Нас се највише тиче први, с тога ћемо се мало на њему задржати. У овоме је чланку покушао г. М. Ваљавец да пореди превод псалма у некојим рукописима хрватске, српске и бугарске рецензије са преводом старословенским, какав нам је очуван у *синајском псалтиру* по издању Гајтлерову. Тема са свим нова за нашу науку о књижевности. Чланак је подељен у два дела. У I делу испитује писац глаголске рукописе хрватске рецензије и долази до резултата, да је превод, у њима »начињен по грчком тексту, тј. онај који је псалме похрватио, хрватио је старословенски превод који је био удељен према грчком тексту, а тај похваћени превод преписивали би, незнатно што мењајући, други писци». Поредиће ове рукописе међу собом и са синајским псалтиром, г. Ваљавец мисли, да су псалми у глаголским псалтирима потекли од једног прерада старословенског превода, по свој прилици старијега од синајског псалтира и намењенога по грчком тексту, само што је онај који је псалме хрватио завиривао, како мисли г. Ваљавец, и у латински текст, какав има у *римском бревјјару*, па је где што променио и прилагодио латинском тексту.

У II делу испитује писац рукописе српске и бугарске рецензије и на крају расправе долази до закључка, да је првобитни словенски превод псалма био написан глаголским писмом. Тај је пре-

вод послужио као основ осталим преписима; изписнице нико није преписивао. Код Хрвата је само један тај препис исправљао по *Vulgati*; више исправака има у псалтирима ћириловским.

Расправу завршује писац испитивањем разлика између ћириловских и глаголских псалтира.

За историју јужних Славена многозаслужни историк г. Фрањо Рачки не пропушта ни једну годину, а да нашу историјску књижевност не обогати којим својим прилогом. У прошлој је години штампао у *Radovima* два своја чланка: *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća* и *Stari grb bosanski*. У првоме чланку испитује г. Рачки, на основу изданих споменика и извора историјских, о положају владалаца у старој хрватској држави, опсегу њихове власти и одношају њихову према цркви и властели, а за тим, у другом одељку овога чланка, о жупи и граду, истичући нарочито разлику између чисто хрватских градова у Приморју, у којима је био претежан елемент латински. Само име г. Рачкога најбоља је сведоџба о ваљаности ове расправе. Читајући овај нови прилог вреднога историка само жалити могасмо, што нам оскудица историјских извора не даје могућност, да можемо и ми унети толико светлости у историју нашу жупанског доба. У осталом нама се не чини немогућно, да би се, брижљивијим проучавањем историје Хрватске и наше, могло наћи, да у унутрашњем склопу народнога живота има доста заједничких црта код нас и Хрвата. Ставивши се на ово гледиште, може овај чланак г. Рачког бацити мало светлости и на унутрашње одношаје у нашим жупанијама. — У другом чланку расправља г. Рачки питање о старом босанском грбу. У хералдичкој науци ово је питање било спорно. По заузећу Босне, осетила се потреба за земаљски грб — боје, с тога земаљска босанска влада, преко бана Мажуранића, стави у дужност г. Рачком, да претурни архиве и да о томе питању своје мишљење.

Испитујући хералдичке знаке на печатима и новцима, дошао је г. Рачки још онда до резултата: 1.) да се на њима у старије доба налази само штит, раздељен попречно а са два реда лијерова; 2) да се касније штиту придружује кацига с оклопом, и 3) да је после кацигу заменила круна, која је у штит постављена, а лијерови су остали на круни. Ова се последња промена догодила у време, кад се Твртко прогласио краљем. Извештај о овоме штампан је најпре у *Nar. Novinama* и немачки у *Agr. Zeitung*-у, а одатле је послат сарајевској влади. Сарајевска је влада овај извештај послала на оцену: бечком тајном дворском и државном архиву, краљ. академ. знаности и земаљском архиву и народном музеју у Пешти. Фидлер је, у име дворског бечког музеја,

пристао уз резултате г. Рачкога. Од мађар. стране донели су о овоме свој суд пов. хералдик *Alb. Nyágrun* и историк *Thallóczy*. Политика је помутила погледе обојици, те с тога и тврдише, да треба усвојити штит с руком оборужаном мачем, који су грб усвојили били и мађар. краљеви. Ажбот је пристао, као и Фидлер, уз Рачког. Тако је ово питање стајало до прошле године, до појаве овога чланка г. Рачкога, у коме је он, испитавши подробно хералдичке изворе: печате и новце, споменике од камена и грбовнике, дошао до закључка: 1) да грб, какав предлажу мађарски научари, није грб босански, а тако исто није грб босански ни онај, што нам га престављају зборници домаћи; 2) да је једини прави грб босански, који се види на новцима и печатима, а то је штит или пругом косо пресечен с два реда кринова дуж пруге, или с круном криновом на сред поља, а погнут још са шлемом и накитом које спаја кринова круна. Овим је чланком ово питање решено на штету тврђења мађарских историка.

Г. Н. Нодило завршио је прошле године свој низ чланака о религији Срба и Хрвата расправом „о Месецу и Даници, па и о Милошевој легенди“ (у *Radu* XCIX). О овоме послу г. Нодилу било је речи у нашем „Колу“. Суд донесен у 2-ом броју *Кола* слаже се с мишљењем г. Ст. Новаковића, изнесеним у виду неколиких напомена у *Jagihevu „Arhiv-u für slav. Phil.“* (XI V. III H.). И г. Љ. (Љ. Јовановић) у „Колу“ и г. Новаковић налазе, да је овоме послу велика мана, што се, при испитивању традиционалних народних митова, њихов писац не обазире на све средовечне писане верзије и напомене, јер су новија истраживања словенске митологије утврдила несумњиво, да је велик део садржине у делима народне усмене књижевности црпен из писмених извора, а многој су народној причи били извор сами историјски догађаји, било што је причање о њима непосредно послужило као градиво, било што је побудило на стварање народни творачки дух. Г. Нодило је кушао у *Radu* XCIV да одбије овај оправдани приговор, али нас његови резони нису могли уверити, да је право на његовој страни. Г. Љ. Јовановић ће — како сазнајемо — у скоро имати прилику, да позитивно утврди и докаже, да је скаска о Едипу, поводом које је био спор, писменога извора, и ако г. Нодило тврди са свим супротно. Међу тим, поред свега тога што се и у овом чланку опажа иста мана, мора се признати да и он, као и остали, има своју несумњиву вредност.

Др. М. Мурко штампао је у *Radu*, књ. С. студију „Бугарски и српски пријевод књиге о седам мудраца“, у којој, на првом месту, обележава значај овога дела, које је, поткавши са Истока,

прошло кроз многе земље и народе и нашло свуда преводилаца, прерађивача и читалаца. Срби и Бугари су доцније од свију добили ову књигу у преводу, који је израђен по грчкој рецензији, а по издању млетачком од године 1805. Прогитиви грчким издањима је дело Михаила Андреопула, који га је превео са сиријског у последњој десетини 11. века. Српски је превод штампан у Будиму 1809. године под натписом: «Историа Синдкли философа преведена сь греческаго на славено-сербскій езикъ». У овоме преводу има свега 17 у место 25 приповедака. Најзнатније је, што у овоме делу има и неколико песмица, од којих су неке, по Шафарику, од Мил. Видаковића, а поред њих, што је нарочито важно, има и једна права народна песма, ради које је Копитар, оцењујући то дело, узвикнуо: *Möge uns der brave Uebersetzer mehr solehe Volkslieder, woran diese Serben und Kroaten so reich sind, mitteilen! Sie ergreifen den Leser so wunderbar!* — На завршетку се писац осврће и на друге словенске редакције. За нас је најинтересније, да су Руси имали ово дело још у XVII веку у преводу, који је израђен према западној, латинској редакцији.

Особитом се вредношћу одликовао прошле године г. др. М. Шрепел. Поред марљивог сарадничтва на *Viensi*, доспео је он, да за Академију изради три чланка: «Скуп» Марина Држића према Плаутовој Аугуларии» (*Rad, knj. XCIX*), *Аналогије у синтакси латин. и хрват. падежа* и *Латински извор и оцјена Кашићеве граматике* (*Rad, knj. CII*).

Држећи се компаративног метода, који је у наше дане освојио у испитивању појава из области науке о књижевности, г. Шрепел нам, у првом од ових чланака, слика стање књижевности у Шпанији за доба Ренесанса и развитак комедије, која је, нарочито у то доба, имала доста представника. Комедије Плаутове и Теренцијеве послужиле су као углед писцима овога доба у Италији, одакле се тај књижевни облик раширио по целој Европи. Разуме се да и наша Далмација није могла не поћи за осталима. Добро су нам познате везе, које спајаху толико векова Италију и Далмацију. И наша је далматинско-дубровачка песничка књижевност само минијатурна слика, копија, сувремене књижевности италијанске. Кад се, према томе, за Марина Држића каже, да је најоригиналнији писац комедија и пастирских игара, тиме се само истиче његова особита вештина, «с којом је умно типне облике тадашње талијанске књижевности спојити са грађом, црпеном из дубровачкога и народнога живота». Поређујући Плаутову «Аугуларију» са Држићевим «Скупом», г. Шрепел је дошао до закључка, да Држић није ропски превео «Аугуларију», него је, раширивши је,

ишао за тим, да радњу локализује, те да на тај начин узмогне насликати дубровачке друштвене прилике. Ова је комедија Плаутова имала подражавалаца и у Италији, међу којима се нарочито истиче Gelli са својом «Спортом», која је представљана 12 година раније од Држићева «Скупа». По многим знацима судећи, Држићу, при изради «Скупа», није била непозната ова Gelli-јева комедија, а обе су имитације Плаутовј «Аугуларии». «Држићев «Скуп» по апсолутној вриједности, завршује г. Шрепел, не достиже Плаутове «Аугулариие», али се достојно такми са Gellijevom «Спортом». Тиме се можемо свакојако дичити, а повећава наш понос, што је наша прерадба овога дела, које је нашло сву силу преводилаца и прерађивача у свему европском свијету, уједно најстарија иза талијанске».

У другој свом чланку, «Аналогија у синтакси лат. и хрв. падежа», покушао је г. Шрепел, да расправи низ питања из наше синтаксе. Од како је пок. Даничић издао први део своје Синтаксе, нико се до скоро није прихватао посла, да на основу његових резултата пође даље у обрађивању питања из области синтактичне. У осталом, тај је посао такве природе, да га се ни сам Даничић, поред све своје вредноће није више прихватао, а то свакојако није давало смелости ни млађим радницима. Тек се последњих година почиње радити нешто мало и о овим питањима, полазећи, разуме се, од рада Даничићева, као основе, и не прелазећи круг питања, које је већ он додиривао. У нашој су литератури на овом пољу познати и као ваљани признати радови г. г. Пере Ђорђевића и Момчила Иванића, а на нарочито рад г. П. Ђорђевића «Прилози за срп. Синтаксу. I. О падежима без предлога», о којем се стручна критика с хвалом одавала. У овоме се делу расправљају скоро иста питања, која су предмет и овоме чланку г. Милив. Шрепела. Пронаћи и утврдити првобитна значења појединих падежа нашега језика и показати све оне стазе, којима се од тих првобитних значења дошло до свих оних многобројних функција, које данас врше падежи у нашем језику — то је задатак расправе г. П. Ђорђевића, а такав је, од прилике, задатак и овоме чланку г. М. Шрепела, који хоће да постави и протумачи најзнатније аналогije у синтакси граматичких падежа латинских и хрватских. Чланак је г. Шрепела подељен у 6 одељака. У првом се одељку расправља у кратко питање о деоби падежа на локалне и граматичне и првобитним, проетничким дефиницијама њиховим, «које су, свакојако биле за то доба нешто преапстрактно, јер су њихова значења јамачно била много конкретнија, само што је данас мучно и нагађати, која су то била». Полазећи са гледишта, да је сав

језик, па и свака синтаксна појава, резултат психолошког процеса, тврди г. Шрепел у другом одељку свога чланка, да појаве језичке треба тумачити генетском методом. »Кад нађемо коју нову творину у језику, тад је поуздано, да је постала *аналогизом*, па се пита, за којим се узором повела« — с тога нам г. писац у овом одељку примерима показује, шта је то аналогија и да може бити тројак: формална, реална, и комбинациона. »Аналогија је, тако завршује г. писац овај одељак, најживљи и најраденији фактор у развоју језика. Што дуже језик живи, то се више јавља у језику аналогија, а у пучком је говору дакако има увијек више него у писаној књизи. Како вели Хумболт, говор је непрекидно стварање. Промјеном гласова губе се мало по мало из суставне симетрије поједини облици, па би на тала страшна збрка, да нема против тога реакције. А једино је помагало тој реакцији — управо аналогија. С њезином помоћу опет се стварају нове скупине у флексији и у творби ријечи. Тако нам повијест језика показује таласање двију напративних струја. За сваком дезорганизацијом долази реорганизација«. — Показавши нам на овај начин значај и задатак анологије у развију језика, г. Шрепел покушава у осталим одељцима свога чланка, да нам објасни, како су се из првобитних, проетничких функција граматичних надежа (*sem dativ-a*) развила, путем аналогије, остала изведена значења.

С колико је среће г. Шрепел успео да одговори постављеном задатку, остављамо, да кажу позванији од нас. Ми се пак задржавамо на две напомене, које нам се силом под перо намећу. Изгледа нам, на првом месту, да г. Шрепел, и ако добро познаје туђу литературу ових питања (као што се из навода види), није поклонио довољно пажње поменутом делу г. Ђорђевића, у коме се слична питања расправљају, и ако истина само на земљишту српскога језика. Али опет зато и сваки онај, који је имао воље и стрпљења да проучи поменути рад г. Ђорђевића, користиће се у пуној мери овим чланком г. Шрепела, у ком је за похвалу марљивост и познавање предмета, којима је израђен. Можда не би била без основе и замерка, да се аналогији придавало више важности, него што јој се то, у данашње време, може дати. Нама је жао, што нисмо у стању, да можемо навести речи познатог Ј. Шмита, који препоручује велику обазривост, кад се аналогизом хоће да тумаче извесне појаве из области науке о језику. О томе се у осталом може читати у Radu CI, у реферату г. Т. Маретића, који се у овоме питању потпуно слаже с Ј. Шмитом.

Другој напомени, коју не смемо пропустити, даје повод завршетак овога чланка, у ком г. Шрепел

вели, како није хтео наводити многе примере, »јер су и онако обилато сабрани за латински језик у Draeger-у, а за хрватски у Даничића«. Колико је нама познато, Даничић је штампао у Београду 1858 године »Србску синтаксу, део први«. У то је доба, од прилике, Даничић написао и штампао у »Гласнику друшт. срб. словесности«, коме је био уредник, знамениту своју расправу о разлици између српског и хрватског језика, из које се види, да је Даничић онда двојио српски од хрватскога. Тек доцније, преселивши се у Загреб, почео је Даничић употребљавати назив »српски или хрватски«, предначећи на тај начин свима којима је искрено стало до братске слоге између Срба и Хрвата. Нећемо подсећати г. Шрепела на Илирски покрет и на поглавиту реформу, којом се тај покрет обележава у историји хрватског књижевног препорођаја, него ћемо се задовољити простом жељом, да г. Шрепел, као последник Даничићев, остане и доследан његовим назорима, којима су у Хрвати тако искрени представници и браничи г. г. Јагић и Маретић.

Ова би се иста напомена могла однети и на други чланак г. Шрепела, штампан у истој, CI-ој књизи Rada, у којем, говорећи о латинском извору и оцени Кашићеве граматике, вели на једном месту, да је Кашић погодио прави пут, »кад је одабрао онај начин, на који се хрватски језик говори у Босни«. Ако г. Шрепел не мисли, да је и хрватско све што је српско — онда он овом фразом није дао најлепшу сведоџбу о својој научној објективности. У осталом, ако оставимо ово на страну, можемо тврдити, да је и овим чланком унето доста светлости у питање, које му је предмет. После неколико биографских цртица о животу и раду Кашићеву, у којима је најбоље, што нам је из римског ритуала и граматике изнео неколико знаменитих Кашићевих напомена о ортографији и граматички. Међу њима има и таквих, које нас јако подсећају на познато начело Доситијево, да за народ треба писати народним језиком. Говорећи у општим цртама о граматички у сред. веку, задржава се писац на делима Алда Мануџија (1449—1515): *Institutiones graeco-latinae* и *Institutiones grammaticae graecae*, за којима се, по мишљењу г. Шрепелову, поводио у језгри наш Кашић. У даљем току расправе анализује г. Шрепел потанко граматички Кашићеву, упоређујући је с граматичким начелима Алда Мануџија. Резултат је овога поређења, да је Кашић показао у приказивању деклинација потпуну самосталност. »Хрватска се деклинација, вели писац, тако силно разликује од латинске и талијанске, да је Кашићу требало добро проучити и промотрити све многе консонантске промјене у нашој деклинацији и све

обиље појединих падежних облика. Овдје се управо види, да је Кашић с великим маром прионуо уз свој посао, јер је слика његових деклинација хрватских доста јасна и прилично потпуна. Да како тко познаје стање тадашње граматике, не ће и не смије више ни очекивати него само констатирање граматичких појава, и то је већ за прву граматику био голем посао¹⁾. Чланак свој завршује Шрепел неколиким изводима из аутобиографије Кашићеве, чији се рукопис чува у Фратарској библиотеци у Дубровнику под бр. 272.

Др. М. Маретић, који је стекао доста заслуга за нашу акцентологију, штампао је у СП. к. Рада чланак „Славенски номинални акценат с обзиром на латински, грчки и староиндијски“. Као и сви остали, тако се и овај чланак г. Маретића одликује правом научничком темељитишћу. Поред овога чланка штампао је г. Маретић у Radovima С и СII три књижевне обзране о делима Ј. Шмита, Делбрика и Шрадера, која су изашла претпрошле године.

Ово је у најкраћим потезима садржај прошлогодишњих издања *Jugoslav. академије знаности и уметности*.

Београд.

Св. Ст. Симић.

Numismatischer Verkehr, herausgegeben von C. G. Thieme. Leipzig, 1891.

Ко год се бави нумизматиком, прикупљач старинске новце. А старинске новце није лако набављати. Поштоваоци старина обично морају да чекају, док им случајно не дође до руке какав новац из минулог доба. Но ти су случајеви ретки. А, што је најгоре, због те случајности скупљачима није могућно да добију оно, што желе, но оно, што се паће. Доста пута им понеки новци неколико пута до руке долазе, а неке не могу да виде од жеље. Па, и ако их виде, или својинар не ће да их прода или прецени тако, да их није вредно откупљивати. С тога се дешава, те многи скупљачи у својим збиркама имају по неколико комада од једног истог новца, а од неких новаца немају ни комада.

Да би доскочили тој невољи, и да би се би олакшали избор и набавку новаца, нумизматичари су се довили, те су удесили узајамну размену. Они, који имају од једног новца више комада, стављају по који комад на расположење онима, који их немају; а ови, опет, за то њима стављају на расположење друге новце, од којих имају по више. Тако се помоћу сувишка лепо попуња недостатак.

У страним државама има доста посредника, који ту размену олакшавају или јављају, кад се

продају нумизматичке збирке и оставе. Увело се у обичај особито трговање старинским новцима.

Међу посредничким радњама веома је чувена и услужна радња, којом управља С. G. Thieme и која се налази у Липисци (Leipzig, Gewandgässchen, № 5.).

Та радња издаје „Blätter für Münzfreunde“, орган дражђанског нумизматичког друштва, који и осталим нумизматичким друштвима у Немачкој служи за обавештај.

Уз тај лист, који у години дана излази осам пута и који годишње кошта 6 марака,¹⁾ излази, четири пута преко године, ценовник старинских новаца, „Numismatischer Verkehr“, који се може и за се набавити. Поједини бројеви стају 40 пфенига, или стотих делова марке, али увек излазе по два броја уједно, те стају по 80 пфенига. Годишње изиђе свега по осам бројева.

Ове су године изишла већ 4 броја, и на њих смо ради да обратимо пажњу.

У тим бројевима су означене цене, по којима се могу добити новци, што су се крајем прошле и почетком ове године нашли сувишни у збиркама нумизматичара по разним крајевима света.

Новци су у списку уређени према географској подели и према металу од кога су прављени.

На првом су месту, разуме се, лепо грчки новци (засебно прави, засебно лажни), па онда римски републикански и царски. За тим иду новци из средњег века и новијег доба. На прво су место истакнути новци златни, па онда сребрни, велики и мали, и, најзад, бакарни. Осим тога налази се и списак сувишних медаља и ордена, па и нумизматичких дела, што се продају или траже.

Осим многих ретких и драгоцених грчких новаца из најстаријег доба, са удубљењем на другој страни, налазе се у поменутим бројевима и разни римски новци из времена републике и царевине. Неки се могу добити јевтиније него што их је проценио Кохан (Кохен) у своме делу о римским новцима, на које се нумизматичари обично ослањају. Новац цара Августа, који Кохан цени на 60 динара, продаје се за 12 марака; новац цара Нерона, за који он вели да вреди 12 динара, продаје се за 5 марака; новац цара Веспасијана, коме је код њега цена 10 динара, може се добити за 2 марке, и т. д.

И од доцнијих новаца, из средњег века и новијег доба, налази се леп избор и новаца словенских и несловенских. Ну ми ћемо се задржати само на неким нашим новцима.

¹⁾ Марка се рачуна као 1 динар и 25 пара динарских или као 60 крајцара аустријских.

Осим нашег садашњег златника од 10 динара, који се продаје по 10 марака, и сребрног дводинара, коме је цена 2 марке и 20 пфенига, налази се још неколико југословенских новаца, међу којима су поименце истакнута три српска новца из некадашњости, сва су три сребрна. Један је новац краља Уроша и продаје се за 2 марке и 60 пфенига; други је новац краља Драгутина, и продаје се за 5 марака, а трећи је новац деспота Ђурђа Бранковића, и цена му је 6 марака. Уза сваки новац стоји забележено, како је очуван. Први је новац очуван добро, други врло добро, а трећи прилично.

Обраћајући поштоваоцима нумизматике пажњу на овај ценовник, помоћу кога могу доћи до новаца, којих у својим збиркама немају, напомињемо само, да се с порукама треба журити. Наручбине се извршују по реду пријаве; а, за одређено време, сви се новци морају или продати или својинарима вратити.

Вл. М. Јов.

НОВЕ КЊИГЕ И ЛИСТОВИ

Из Црне Горе и Херцеговине, успомене војевања за народно ослобођење 1876. (са тридесет и две слике). Написао А. Пајевић. У Новом Саду, издање и штампа А. Пајевића 1891. — м. 8. стр. 45б.

Као што сам писац помиње, половину овога свога рада штампао је раније (од 1876. до 1882.) у „Застави“, „Јавору“, „Српским Илустрованим Новинама“ и календару „Орлу“, а сада ево пружа целу, у којој описује оне „светле српске дане, који су покренули Србију и Црну Гору 1876., да поведу заједничку војну против силне турске царевине“. Разуме се, да овде писац описује само једну половину тих „светлих српских дана“, и то само Црну Гору. — Писац је ове своје успомене писао с највећим одушевљењем и заносом, па то је ваља да и узрок, што много што шта није праведно оценио, или што му се поткрала по која погрешка. Ну свакојако ипак се писцу мора захвалити за овај спис, и ако су слике са свим могле изостати, када писац није могао пружити нове и верније. — Садржина књиге подељена је на ових 37 одељака: Од Трста до бокешког Котора; По дана у Котору; Из Котора преко Његуша на Цетиње; Како је Цетиње постало црногорска престоница; На Цетињу пред огласом рата с Турцима 1876; Са Цетиња преко Његуша у Котор; Из Котора у Рисан, и по дана у њему; Из Рисна преко Кривошија на Грахово; Једна ноћ на Грахову у Црној Гори; Са Грахова преко Велимља града на Црни Кук; Дан и по на Црноме Куку у Херцеговини; У логору више куле Четиња Дед-аге у Гацкоме; У логору црногорском на пољу Невесињу у Херцеговини; У главном црногорском логору под „Бабом“ у Херцеговини; На Корита у гл. стану црн. војске у Херцеговини; Са

Корита у село Врбице под Вучјим Дољом; Битка на Вучјем-Долу под Биоћем; У главном стану црногорске војске на Дубоком Долу; то исто на Пилатовцу; Осман паша на Обљају, граници Вањана; По други пут на Гатачком пољу у логору; „Шепатска“ трпеза у логору црногорске војске; „Црвени крст“ у црн. војсци кроз Херцеговину; Положај црн. војске у Херцеговини; Из Херцеговине у Цр. Гору 3. — 5. августа; Манастир Острог у Црној Гори; Две недеље дана на Даниловом граду и Орја-Луци; Битка на Фундини у Кучима 2. августа 1876; Са Орја-Луке у Куче Дрекаловиће; Битка под Рогаме у Пиперима 25. авг. 1876.; Ноћ после битке под Рогаме у Пиперима; Јутро после исте битке; Полазак из логора и опрштај пред књазом; На Црнојевића Ријечи у Црној Гори; Опет на Цетињу неколико дана у повратку; Цртице о животу женскиња у Црној Гори.

Грбови знаменитих Срба, што су им кости у Новом Саду укопане. Написао их д-р Илија Огњановић. У Новом Саду, штампарија А. Пајевића 1890. — м. 8. стр. 82.

Књижница ова штампана је прошле године; али пошто до данас нигде није приказана, а сама по себи врло је важна, мислимо да не ћемо погрешити, ако о њој кажемо две три речи. Као што сам натпис ове књиге каже, у њој је д-р Огњановић, уредник „Јавора“, извео читулу свих знаменитих Срба (књижевника, уметника, војника и добротвора), који су сахрањени у оба новосадска гробља (алманском и успенском) и у црквеним портама, у којима се сарањивало до 1874. године. Велика је ова читула, и заиста д-р Огњановић много је и многог заслужног човека изнео из заборавља, те нам о њему по што шта казао. Али право вели писац, да смо ми Срби незахвалан народ, па своје заслужне људе нити „за живота умемо као што заслужују уважавати, нити им по смрти њиховој достојну пошту у пуној мери одајемо“, те већ данас многим и многим заслужним људима не знамо ни где им је гроб!... Писац је ову своју књижицу допунуио у овогодишњем „Јавору“, па је желети, да скоро штампа друго издање; али мислимо, да би боље било, да имена заслужних покојника удеси по азбуци. Нека књижица ова послужи примером и осталима, да се лате оваког светог посла. Она треба да нас у Београду подсети на наше велике покојнике, који бораве вечити санак у гробљу светог Марка, па да им потражимо и прелијемо гробове, јер се културно стање једнога народа највише оцењује по гробовима великих му покојника!

Учитељ. Орган учитељског удружења за образовање и васпитање. Излази месечно. Година Х. Свеска за јануар. Свеска за фебруар. Свеска за април. — Власник и издавалац *Учитељско удружење*. Одговорни уредник *Милош Велички*, учитељ. — Београд, штам. нар. рад. странке (I. св.) и држ. штам. (II. и III. св.), 1891. — 8°, страна 273 (по 5 табака у свесци). Годишња цена: за Србију 10 дин., за друге земље 12 франака.

У овој првој четврти своје десете године «Учитель» је донео ове прилоге:

I. Оригинални чланци и расправе: 1. Школска дисциплина и њен морални и интелектуални утицај на ученике. Одељак III. (главна оруђа шк. дисциплине), IV. (спољне форме дисциплинарног рада), V. (похвала и награда) и VI. (казни). Од *Ј. Стојановића*. — 2. О српској националној школи. Говор *Срет. М. Аџића*, предавача пишке учитељске школе. — 3. Од какве су важности есекурзије у погледу наставе и васпитања (читано на збору пиротских учитеља), од *Петра М. Стојановића*. — 4. Школски одбор (читано на збору ресавских учитеља), од *Б. Ивковића*. — 5. О љубави у васпитању (говор о Св. Сави у Пожаревцу), од *Зорке Марковићеве*, учитељице. — 6. Један најважнији захтев у васпитању (неговање нагона рада у деце), од *Јов. Максимовића*, учитеља. — 7. Учитељском збору за Крушевац и околину (два школска питања), од *Мијанка П. Милошевића*. — 8. Значај вештина у настави и васпитању, од *Јов. Максимовића*, учитеља. — 9. Српски језик у српској основној школи (несвршено), од?

II. Прерађени и преведени чланци: 1. Васпитна важност навика, по *К. Ушинском*, од *Ст. М. Окановића*, учитеља. — 2. Лектире за дјевојке, од *Мите Ст. Клицина*, учитеља у Сарајеву. — 3. Васпитање, од д-р *Л. Бихнера*, превео *Васа Голубовић*, учитељ. — 4. Оптерећеност дјеце наставом, од д-р *Фридриха Сахсе*, превео *Мита Клицин*.

III. Угледна предавања у осн. школи: 1. Појам о множењу (предав. у I. разреду), од *М. Јовића*. — 2. Будите скромни (предав. из Науке Хришћанске у III. разр.), од *Ј. Б.* — 3. Љубичица (предав. у II. разр.), од *Љ. Цвијовићеве*.

IV. Књижевне обзаве и полемика: 1. Писмо уредништву «Учитеља» (о чланку *М. Јовића* «Примери природности у мор. васп.»), од *К. Петровића*, учитеља. — 2. «Рачунски задатци за IV. разр. и т. д.» од *К. П.*, оцена од *Д. Ј. Стојановића*. — 3. «Читанка за III. разред осн. шк.» (издање од 1888.), оцена од *Стев. М. Окановића*. — 4. Одговор на приговор (*К. Петровићу*), од *Мих. Јовића*.

V. Записници учитељских састанака: VII. учитељске скупштине; главног одбора учит. удружења; учитељских зборова (лесковачког, рудничког, пожешког, бољевачког).

Из прегледаног садржаја види се да наши спремнији и перу вични учитељи основних школа заиста и хоће, и прилично добро умеју, да помогну својим, мање спремним и без довољно средстава за даље усавршавање остављеним, друговима, расту- реним по свима крајевима наше отаџбине. Жалити је што међу «Учитељским» сарадницима не видимо и већи број наставника средњих школа, чије би јаче интересовање за бољи напредак основних школа и њихову посебну раду било од користи, а да и не помињемо познату истину, да је баш основна школа у правом смислу народна школа, намењена образовању масе народне. Самим пак радницима на «Учитељу» имало би се препоручити да још већу пажњу обрате на практични, методички део школског образовања: за принципе и теорију педагошку и ди-

дактичку могу поднети и добри преводи признатих јевропских научника, али за рад у српској школи потребни су нарочито, искуством и огледима поткрепљени унутр наших школских радника. А да се и на овом пољу може корисно употребити и туђа литература — мислимо да не треба доказивати. С тога смо слободни препоручити како писцима ове врсте, тако и другим радницима у нашој основној школи немачки Педагошки Годишњак (Pädagogisches Jahrbuch), који излази у Бечу већ 12 година, а тако исто и «Педагошки годишњи извештај» (Pädagogischer Jahresbericht, у Лајпцигу), у којима се може наћи потпуни преглед свега обилатога рада на пољу немачке педагошке књижевности. Од многобројних пак стручних немачких листова, који се баве о самој основној школи, заслужују препоруку: «Oesterreichische Schulbote», «Deutsche allgemeine Lehrerzeitung», «Deutsche Schulpraxis», «Preussische Lehrerzeitung» и т. д. Међу француским педагошким листовима чувени су: «Journal des Instituteurs» (Paris, 34. година), «Revue pédagogique» (Paris, 14. година), «L'ami de l'enfance» (Paris, 11. година) и др. Од словенских листова, намењених основној школи, треба означити: руски «Начальный Учитель», (Петр, 12. год.), чешку «Besedu učitelsku» (Praha, 23. година), словеначки «Učiteljski tovariš», а не треба заборавити ни хрватски «Napredak».

Отаџбина. Књижевност, наука, друштвени живот. Власник и уредник *Владан Борђевић*. Година девета. Књига XXVII. (свеске 105.—108.). У Београду, штамп. краљ. Србије, 1891. — Већа 8°, стр. 356. и LXXXIV.

У четри свеске ове последње завршене књиге «Отаџбине» имамо ове научне прилоге: «Један поглед на економiju као науку», од *М. Ј. Радовановића*; «Са Јавора, подаци за истор. I. српско-турског рата», од пок. пуковника *Борисављевића*; «Дарвиново посмрче», од *П. В. Вујића*; «Крив. дела у ст. царевини и нов. краљевини српској», од *Ал. Радуловића*; «О цвећу», јавно предавање *Добр. Ружића*; «Чокешина и Јагодина», од ђен. *К. С. Протића*; «О суђењу вештицама», јавно пред. д-р *Мил. Р. Веснића*; «Аустрија и српско питање», од д-р *Кронеса*. — У истим су свескама ова три књижевна прилога: оцена *Веснићеве* «Крив. одговорч. у светл. дан. науке» од д-р *М. В. Васића*; «Лаза К. Лазаревић; прилози за његову биографију, оцену лекарског рада и песничких дела», од д-р *Вл. Борђевића*; «Српска и хрватска књижевност у години 1890.» (преглед) од *Дан. А. Живаљевића*.

«Отаџбина», излази у месечним свескама по 10 табака. Год. цена је 16 дин. или 10 форината; полугод. 10 дин. или 6 фор.; тромес. 6 дин. или 3,50 фор. Једна свеска 3 динара или 1,50 фор.

Нова Зета. Мјесечни књижевни лист. Година III. Свеска I.—III. Уређује д-р *Л. Томановић*. Цетиње, у држ. штамп., 1891.

У овим бројевима Нова је Зета донела ове научне и књижевне прилоге: 1., И опет о «чакавштину» у опште а напосе о «чакавштину» у Ду-

бровнику; од д-р *Милана Решетара*. — 2. Бранко Радичевић (паст. II. дела). Покушај *Л. Војновић-Ужичкога*. — 3. Још нешто о српским старинама у Херцег-Босни; од *М. Савве*. — 4. Петар II. Петровић Његош; III. до четрдесет осме; пише д-р *Л. Томановић*. — 5. Писма с пута III. и IV.; од *Л. Томановића*. — 6. Попешто о „Горском Вијенцу.“ I.; од *Ј. Берсе*. — 7. П. С. Љесков (критичка црта). — 8. Народне јуначке пјесме; из збирке *С. Радловића* и *Б. Средановића*. — 9. Народне женске пјесме (1.—6.), забел. *И. Златичанин*. — 10. Народне приче; прибележио *Стари Новак*. — 11. Кад је саграђен Дубровник; од *С. К.* — „*Књижевни преглед*“ оцењује Решетарово издање „Г. Вијенца“, *Л. Лазаревића* „Он зна све“ и *С. Матавуља* „Ново оружје“, Кубино „*Slovanstvo ce svuch spřevch*“, *И. Вукићевића* „Приповетке, I.“ и *Змајев* превод *Младичево* „Човекове трагедије“. — У сваком броју има и рубрике: „*Наши листови*“ и „*Културне биљешке*“.

Нова Зета излази крајем свакога месеца, и цена јој је за Црну Гору 2, а за друге земље 3 форинте годишње. Претплату из Србије примају књижарнице *В. Валожиха* и *А. Пурића* у Београду. — Како поучним, тако и забавним делом својим „*Нова Зета*“ заслужује препоруку.

Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини. Уредник *Коста Херман*, владин саветник. Година III. Књига I. Јануар—мај 1891. Сарајево, земаљска штампарија (све сво исто штампано и латинским словима). — Велика 8°, стр. 102, с већим бројем слика и картица.

Ова прва књига сарајевскога музејскога Гласника за 1891. донела је ове прилоге:

а.) из области *етнографско-историјске* *Rimski grad Domavija* и *Gradina kod Srebrenice* у Босни, од *В. Радимског*; — Изложба народног одијела у Бечу 1891., од д-р *Т. Трухелке*; — Двије чудновате рушевине, од *Л. Грђић-Бјелокосића*; — *Novi postupak pri snimanju natpisa*, од д-р *Т. Трухелке*; — Кула; по нар. припов., од *П. С. Иванчевића*; — Старобосански натпис из XV. в., од *Косте Хермана*; — *Podgor gradine Tuhelja* у Босни, од *В. Радимског*; — Натпис из *Миљановића*, од *Мат. Бијелића*; — Стари босански натписи, од д-р *Т. Трухелке*;

б.) из области *природњачко-физичке*: *Prilozi za razpoznavanje ptica* у Босни, од *Отмара Рајзера*; — *Florističke vijesti*, од *Фрање Фијале*; — *Rezultati meteoroloških opažanja za temperaturu itd. u Bosni i Hercegovini*, год. 1889., од *Филипа Балифа*.

На крају су ове *цитије ствари*: помен о смрти *Фрање Миклошића*; различности (Хркина градина, постанак имена Бакије, постанак села Самобора и и 4 кратке нар. приче); и дарови земаљског музеја.

Гласник излази у тромесечним свескама (по 6 табака), и стаје годишње с поштарним 2 форинте, а поједине књиге по 80 новчића.

Gas Ungarische Unterrichtswesen in den Studienjahren 1888.-89. und 1889.-90. Auszug aus dem XIX. Jahresbericht des königl. ung. ministers für

Kultus und Unterricht. Budapest, Gedruckt in der königl. ungar. universitäts-buchdruckerei 1891. — Велика 8°, стр. 243.

Русская Школа. Общепедагогический журнал для школы и семьи, издаваемый под редакцией Я. Г. Гуревича. С.-Петербургъ. Типография К. Н. Скороходова (Надеждинская, 43.). — Ово је најновији руски педагошки журнал, који излази у месечним свескама од 10—15 табака обичне осмине. Ово му је друга година излажања. На њему раде најпознатији руски педагози, те га својим читаоцима најтоплије препоручујемо. За Србију стаје годишње 7 рубаља (21 динар).

БИБЛИОГРАФСКИ СПИСАК

УРЕДНИШТВУ ПОСЛАТИХ КЊИГА

Босиљак. Четврти струк. Са преко четрдесет разних слика. Узабрао *Ј. Миодраговић*. Београд, штамп. Дим. Димитријевића, 1890. — 8°, стр. 100 (од 85. стране су имена претплатника). Цена пола динара.

Radoslav Lopašić. Bihać i bihaćka krajina. Mjestopisne i poviestne crtice. Sa jednom zemljopisnom kartom i sa četrnaest slika. Zagreb, 1890. Izdala „*Matica Hrvatska*“. Tisak К. Albrechta. — 8°, стр. VIII. и 312. Књижарска цена 2 форинте.

Главни списак књижаре Браће Јовановића у *Панчеву*. 1891. Штамп. браће Јован., Панчево. — Већа 8°, стр. 57. Цена?

Demostenovi izabrani govori. Preveo, uvod napisao i bilješke dodao *Stjepan Senc*. Nagradjeno iz zaklade grofa Ivana Nep. Draškovića za god. 1888. Zagreb, naklada „*Matica Hrvatske*“, 1890. (Предњи натпис: *Prievodi grčkih i rimskih klasika*. Izdaje *Matica Hrvatska*. Svezak osmi. Demosten. Izabrani govori). — Мања 8°, стр. XXIII. и 207. — Цена: за Матичине чланове 1 фор.; књижарска 1 фор. и 50 новчића.

Hermína Tomić. Zabluda matere. Igrokaz u četiri čina. **Kita cvieća.** Vesela igra u jednom činu (Предњи натпис: *Zabavna knjižnica Matice Hrvatske*. Svezak CXXIV. — CXXV.). Zagreb, naklada „*Matica Hrvatske*“, 1830. — Мања 8°, стр. 159. Књижарска цена 50 новчића.

Историја школске дисциплине у вези са модерним погледом на телесне казне. Од *Јос. В. Стојановића*. Ниш, штамп. Д. Валожиха, 1891. — 4 листа и 96 страна веће 8°. — Цена?

Simo Matavulj. Iz primorskog života. Pripovijetke, (предњи натпис: *Zabavna knjižnica Matice Hrvatske*. Svezak CXXVI. — CXXVIII.). Zagreb, naklada „*Matica Hrvatske*“ (tisak К. Albrechta), 1890. — Мања 8°, стр. 169. Књижарска цена 75 новчића.

Petar Preradović. Izabrane pjesme. Uvod napisao *Milivoj Šrepeš*. Sa slikom pjesnikovom. Zagreb 1890. Izdanje „*Matica Hrvatske*“. Tisak К. Albrechta. — Мања 8°, стр. LXXX. и 371. Књижарска цена 2,50 фор.

(Књига је посвећена »Hrvatskoj mladeži«; издање је сјајно и укусно: и словима и вињетама и хартијом.)

Index seminum in Jevremovac. Reg horto botanico belgradensi Anuo 1890. collectorum. Belgrade, imprim. Dem. Demetrovitch, 1890. — 8°, стр. 39. Цена? (Приредили директор Ботаничког Врта у Београду и његови помоћници).

Кратка свештена историја новог завета. Предео с последњег руског издања *Бож. Н. Јовановић*, вероучитељ I. беогр. гимн. Београд, штамп. П. К. Танасловића, 1891. — 8°, стр. X. и 97. Цена 70 п. дин. (Из предговора се види да је ову књигу руски написала *гђа Козирева*).

Књижевни радови Нихифора Дучића, архимандрита. Књига I. У Београду, штамп. краљевине Србије, 1891. — Мала 8°, стр. 256. Стоји 2 дин. или 1 фор.

Лекције из српског језика за I. разред гимназије. Саставио *Љуб. Стојановић*. (На по се штампано из »Просветног Гласника«.) У Београду, у државној штампарији Краљевине Србије, 1891. — Мала 8°, стр. 64. Цена 80 п. дин.

(Предавања на Великој Школи). **Ниска геодезија** са особитим погледом на катастарски премер. Од *М. Ј. Андоновића*, професора Велике Школе. Први део. Београд, издање и штампа срп. кр. држ. штампарије, 1891. — 8°; стр. X. и 368. — Цена 3 динара.

Ksaver Šando - Gjalski. Na rodjenoj grudi. Ladanjske slike. (Предњи натпис: *Zabavna knjižnica Matice Hrvatske. Sv. CXXXII. — CXXXIV. Šandor-Gjalski. Na rodjenoj grudi.*) Zagreb, tisak K Albrechta, naklada »Matice Hrvatske«, 1890. — 8°, стр. 250. Књижевна цена 75 новчића.

Пола Бера О биљу (Ботаника). За ниже разреде средњих школа. С француског предео *Б. Козарац*. Са сликама. У Београду, штамп. краљевине Србије, 1891. — 8°, стр. 38. Цена 60 п. д.

Odabrane ertice i pripoviesti. Napisao *Nikola Tordinac.* S uvodom o Nikoli Tordincu (Sa slikom pišćevom). Zagreb, nakl. »Matice Hrvatske«, 1890. (Предњи натпис: *Zabavna knjižnica Matice Hrvatske. Svezak CXXXIX. — CXXXI. Tordinac: Odabrane ertice i pripoviesti.*) Мања 8°, стр. XXXII. и 205. — Цена књижевна 75 новчића.

Итање о Ђирилу и Методију у словенској филологији. Беседа академика *В. Јагића*, читана на

јавном скупу другог одељења царске академије наука у Петрограду, 5. априла 1885. године. Предео *Х. Дилер* (Прештамп из »Наставника«, 4., 5. и 6. св. I. књ.). Београд, држ. штамп., 1890. — Већа 8°, стр. 54. Цена?

Рачуница, удешена за све средње заводе Краљевине Србије и за самоуке. I. део. Рачунање целим бројевима и десетним разломцима. Написао *Н. Врсаловић*. Ниш, штамп. Ж. Радовановића, 1891. — 8°, стр. 72. Цена 0,80 дин.

Руска читанка за I и II. разред Више Женске Школе. Саставила *Н. Глушчевића*. Београд, држ. штамп., 1891. (На другој страни натписног листа: **Књига** для первоначальных занятий по русскому языку. Предназначается для I. и II. клас. Высш. Женской Школы въ королевствѣ Сербіи. Составила *Н. Глушчевичъ*. Вѣлградъ, печатано въ правительственной типографіи королевства Сербіи. 1891.) — 8°, стр. 70. Цена 80 пара дин.

Дан. А Живаљевић. Српска и хрватска књижевност у 1890. години. — Кратак преглед. — (Оштампано из »Огаџбине«.) У Београду, штамп. краљ. Србије, 1891. — Већа 8°, стр. 32. Цена?

Slike iz obćega zemljopisa. Knjiga druga. Evropa: Francuzka, Švicarska, Nizozemska, Belgija, Vel. Britanija. Napisao dr. *Ivan Hoić.* Sa 93 slike i 4 zemljopisne karte. Zagreb, Tisak Karla Albrechta. Naklada »Matice Hrvatske«. 1890. — Обична 8°, стр. VIII. и 331. Књижевна цена 3 фор. (Ово је XV. књига »*Poučne knjižnice Matice Hrvatske*«, а награђена је из задужбине грофа IV. Неп. Драшковића за 1889. год.)

Трећи извештај о београдској Учитељској Школи, за XX. школску годину 1889.-90.; спремио др *Војслав Бакић*, управитељ и професор исте школе. Београд, штампарија Краљевине Србије, 1891. — Обична 8°, стр. 43. Цена? — Осем школских података овде је штампана и »Беседа г. Милоша Миловаповића, професора.»

Џорџ Стиџенсон, изналазач железнице и локомотиве. По *В. О. Хорну* за омладину и народ израдили *М. М. и П. Ш.* (Натпис на корицама: **Највећи радник деветнаестог века, Џорџ Стиџенсон, изналазач железнице и локомотиве.**) Београд 1891., накладом књижаре Велимира Валожића (не пише где је штампано). — 8°, стр. 104. и 10. (претплати. имена). Цена 1 динар.

ПРОСВЕТНИ КОВЧЕЖИЋ

НАУЧНИ ПРИЛОШЦИ

Источни крај Средоземног Мора. — О трошку бечке Академије, а да испитује океанографске и биолошке прилике источног дела Средоземног Мора,

кренула се једна експедиција 10. августа прошле године на аустријској корвети »*Pola*«, и вратила се 19. септембра исте године, прешавши у свом већању по мору пут од 2616 миља. У седници академијској од 9. октобра прошле год. прочитан је

